

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 08

48-49

Bijeenkomst Net-Werk op 26 februari 1988 te Utrecht

10.00 uur Aankomst
10.30 uur Rondleiding over het terrein van de Rioolwater-zuiveringsinrichting
11.30 uur Lezing Ben Gales over de aanleg van de waterleiding te Maastricht (zie toelichtend artikel). Aansluitend discussie.
13.00 uur Huishoudelijke vergadering
13.30 uur Afsluiting

Rioolwater-zuiveringsinrichting, Zandpad 1, Utrecht-Overvecht (030-616424). Het terrein ligt ten oosten van de Vecht en ten noorden van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Het is bereikbaar met stadsbus 7 vanaf Utrecht centraal station, richting Overvecht, uitstappen bij de eerste halte op de Loevenhoutsedijk.

1 2 Maastricht en water

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Maastrichtse waterleiding schreef Ben Gales, in opdracht van Gemeentebedrijven Maastricht, een boek over het jubilerende bedrijf. In zijn lezing voor Net-Werk, gunt de schrijver ons een blik in het in maart verschijnende boekje. Hij schetst de problemen die zich voordoen bij de introductie

van het netwerk waterleiding en komt daarbij tot een herwaardering van de waterput. Die voldeed beter dan doorgaans verondersteld wordt en bleef mede daardoor een belangrijke concurrent van het nieuwe 'water in buizen'. In 1943 waren er in Maastricht nog 43 putten in dagelijks gebruik. Hij komt tot de conclusie, dat de vrees voor epidemieën geen motief van betekenis vormde voor de totstandkoming van de waterleiding en plaatst een aantal kritische kanttekeningen bij het veronderstelde effect: '...de aanleg leidde er niet toe dat Maastricht's sterftcijfer in een klap aanmerkelijk verbeterde'.

Voor de particuliere investeerders in de waterleiding vormde winst de belangrijkste drijfveer. De gemeente Maastricht overwon haar 'watervrees', omdat zij zich zorgen maakte over de aantrekkelijkheid van het stedelijk woonklimaat. De bebouwing van de voormalige vestingwerken buiten de Sint Pieterspoort vormde een factor van betekenis in de koerswijziging van de gemeente Maastricht. De daar geplande villa's kwamen tot stand met behulp van Rotterdams kapitaal. De welwillendheid van de Rotterdamse heren - zij boden Rotterdamse prijzen voor de grond - werd enigszins gecompenseerd door hen de concessie voor de aanleg van de Maastrichtse waterleiding te verlenen.

Het optimisme van de Rotterdamers bleek slecht gefundeerd. De investering in het villapark bleek een misrekening, die slechts kon worden gecompenseerd door de opbrengsten van het Maastrichtse waterleidingbedrijf. Mede daardoor was de waterleidingmaatschappij voor de beleggers geen vetpot. Tot na 1900 werd op de gewone aandelen geen dividend uitgekeerd. Daarna schommelde het meestal tussen de vier en vijf procent. De naasting van het waterleidingbedrijf in 1917 door de gemeente Maastricht werd evenmin ingegeven door hygienische overwegingen. Ook hier speelden grondtransacties een doorslaggevende rol.

Signalement achteraf

Door de tweemaandelijks verschijning van Net Werk komt dit signalement te laat voor een bezoek. Maar het materiaal van de tentoonstelling over de Utrechtse riolering tot 29 januari zou voor andere lokaties ook eventueel geschikt zijn. In de Volkskrant van 16 januari 1988 heeft Jacques De Jong een kort artikel aan deze expositie gewijd. De Utrechtse gemeente is de eerste die op een zo uitdrukkelijke manier de aandacht probeert te vestigen op het belang van rioleringsonderhoud. Het rioleringsnetwerk is slechts één van de infrastructuur

die door bezuinigingsdrift bedreigd zijn, maar wel een even belangrijke als onzichtbare schakel van ons materiële welzijn: 46 duizend kilometer, met een waarde van 40 tot 45 miljard gulden. Pas nu wordt het rioleringsnetwerk in grotere steden zoals Utrecht of Leiden vervolmaakt. Op tekeningen kunnen de rioleringsinspecteurs lang niet altijd rekenen: ook hier openbaart zich weer het archiveringsprobleem van technische documenten.

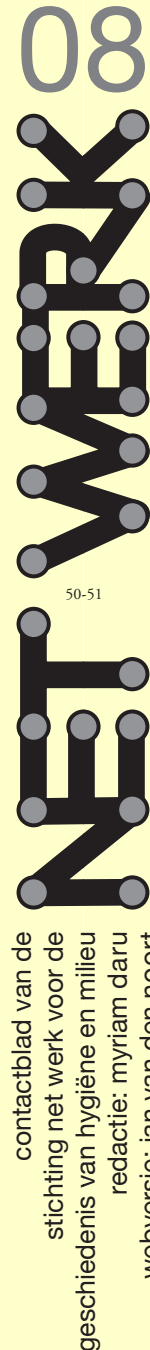
De tentoonstelling vond plaats in het Utrechtse Gemeentelijk Informatiecentrum, Vredenburg.

Kroniek en water

Deze keer ontvangen de lezers van Net Werk gratis een nummer van het blad Kroniek, uitgave van het historisch genootschap Roterodamum. Niet zomaar, maar vanwege het centrale thema deze keer : water, het onontkombare element waar zoveel in de geschiedenis van milieu en hygiëne om draait.

Bericht uit 'n watertoren

De eerste bijeenkomst van de werkgroep Net Werk ligt al een poos achter ons. De formule van deze bijeenkomst beviel uitstekend : een korthuishoudelijk gedeelte, een

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

presentatie van de bijzondere plek waar vergaderd werd met een speciale rondleiding, en een goed voorbereide voordracht. Daarop volgde nog een informeel gedeelte in een nabij gelegen café.

Het Waterleidingmuseum biedt een ruimte die net geschikt is voor een kleine vergaderende werkgroep. Het interieur is pas in 1983 voor de huidige bestemming gereed gekomen, toen men 100 jaar drinwater in Midden-Nederland vierde. Wie nieuwsgierig is naar een buitengewone ruimtelijke ervaring moet beslist een bezoek gaan brengen aan dit museum. Het ademt een zeer eigen sfeer, zoals zo vele plekken met een technische bestemming. De geschiedenis van hygiëne en milieu is voor een deel ook geschiedenis van de (gezondheids-) techniek, en dit kun je op een dergelijke plek zeer concreet ervaren.

De voordracht van Willibrord Rutten was op zich al reden genoeg om naar Utrecht te komen. Wij kregen een voorproefje van zijn dissertatie die belooft te laten zien hoe kwantitatieve geschiedschrijving zich laat combineren met demografische, sociale, mentale en medische geschiedenis. Willibrord heeft de meest uiteenlopende bronnen weten te gebruiken in dienst van zijn onderzoek. Werkelijk indrukwekkend.

Het kwaliteitsbegrip in de volkshuisvesting

Noud deVreeze

Het kwaliteitsbegrip in de volkshuisvesting(1) De institutionele ontwikkeling van de volkswoningbouw

Archis (1987) 11, p. 20-29

Dit artikel bevat een paragraaf over hygiëne en oppervlaktematens. Het memoreert het overbekende rapport van de Commissie van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs uit 1853 - dat in geen enkele beschouwing over dit thema ontbreekt - en de Memorie van Toelichting van de Woningwet. Interessanter is echter het korte overzicht over de minimum streefmaat van de oppervlakte van arbeiderwoningen; in 1853 gesteld op 41 vierkante meter, in 1902 30 (!) vierkante meter in het Leidraad bij het samenstelling van eene verordening van Van Gijn en Schelling, in 1927 40 à 45 vierkante meter in de Algemene Voorwaarden voor den Bouw van Woonhuizen met Rijkssteun. Dit laatste getal werd pas een eis in de Voorschriften en Wenken van 1951. Daarna stijgt het getal snel : 10 vierkante meter erbij in de V & W van 1965. Voor een analyse van de relatie tussen woninggrootte en demografische gegevens, verwijst De Vreeze naar de dissertatie van H. Van Fulpen uit 1985, Volkshuisvesting in demo-

grafisch en economisch perspectief, en voor de invloed van de hygiënistische discussie op de eerder in Net Werk besproken dissertatie van Peter de Ruyter.

Het lege land

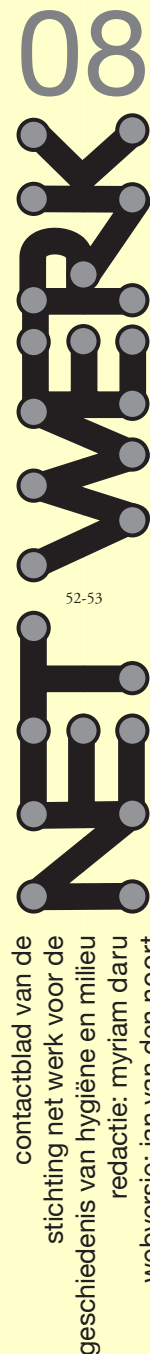
Auke van der Woud
Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848
Meulenhoff Informatief
Amsterdam, 1987
ISBN 90-290-9857-0

Dit is het eerste boek dat het ontstaan van de ruimtelijke structuur van Nederland in het begin van de negentiende eeuw beschrijft. Als zodanig is dit een belangrijk milieuhistorisch mijlpaal. Het beleid en de ingrepen die vorm gegeven hebben aan het landschap worden in korte paragrafen bondig, maar toch met vrij veel details, omschreven. Ook op een ander punt is dit boek waarschijnlijk een première, namelijk als het eerste boek met een historisch-geografisch thema zonder enig kaartmateriaal. Ondanks de bekenning van Van der Woud tot het werk van Braudel is zijn boek uitermate on-Braudelliaans. Deze Franse historicus heeft altijd de economische geschiedenis, de geografie en de cartografie onlosmakelijk verwerkt in zijn histo-

rische theses. Voor historici en historisch-geografen zal het een merkwaardige gewaarwording zijn een proefschrift te lezen waarin zo minimaal gebruik is gemaakt van archiefmateriaal en de voorkeur is gegeven aan een uitgebreid onderzoek van gedrukte bronnen. Het blijft een methodische zwakte van het boek, al geven deze bronnen naar alle waarschijnlijkheid de essentiële elementen van het onderwerp weer. Ondanks deze bezwaren, zullen de milieu- en hygiëne historici hier een gedegen achtergrond vinden voor hun onderzoek. Praktisch alle hoofdstukken zijn voor ons relevant. Het is daarom ondoenlijk dit kloeke werk van 687 bladzijden in detail door te nemen. Wat naar voren komt is de betrekkelijke eenvoud -of liever gezegd rechtlijnigheid- van de plannen en ingrepen, en het contrast met de complexiteit van de gevolgen. De onmacht van de wetenschappen om aan deze complexiteit het hoofd te bieden is evident.

Odol

Henriette Vâth -Hinz
ODOL Reklame-Kunst um 1900
Anabas-Verlag
Berlijn, 1985
ISBN 3-87038-119-1
f 65.-

3
4

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De firma Lingner, maakster van Odol, was een de van de eerste die een voor die tijd gigantisch bedrag uitgaf aan reclame: in 1913 anderhalf miljoen mark. In de loop der jaren werd de karakteristieke fles van Odol letterlijk en figuurlijk tot een monument. In veel reclame kreeg zij de dimensies van een gebouw of van een heuvel toebedeeld en werd zij in haast surrealistische gedaanten aan het publiek gepresenteerd. De vier letters van Odol werden eveneens het onderwerp van talloze variaties als beelden in alle mogelijke -liefst romantische- landschappen. Het tot totem maken van Odol heeft gewerkt : het produkt bestaat nog, de naamsbekendheid van Odol in Duitsland is enorm. Bij dit economische succes had het begrip hygiëne een centrale plaats. De Odol-industrieel Lingner was betrokken bij het initiatief tot de oprichting van een hygiëne-museum te Dresden. Het huidige Dresden herbergt nog steeds een hygiëne-museum. Het thema hygiëne sprak de nationaal-socialistische machthebbers aan, het museum werd zonder problemen in het nationaal-socialistisch ideologisch landschap opgenomen. Het zelfde thema kon met even veel gemak door de Duitse Democratische Republiek worden overgenomen. Zelfs het almachtige oog, het symbool van de Internationale Hygiëne Tentoonstelling te Dresden, in 1930, is

nog aanwezig. De villa van Lingner is een club voor academisch gevormden geworden.

De theoretische uitgangspunten van Henriette Vâth-Hinz zijn van kunsthistorische aard. Desalniettemin hoort haar boek zonder meer in de hygiëne-historische bibliotheek thuis. Het is boeiend om te zien hoe het begrip hygiëne verstrengeld is in een groot cultureel en maatschappelijk web. De analyse van de reclameboodschap van Odol is daar een levendige illustratie van.

De technologie van het huishouden

Thea Weijers
Van open haard naar radarhaard
Wetenschap en samenleving (1987)
9/10,11-17

Een 'slechte' huisvrouw is een ramp voor de hygiëne: dat staat tenminste in veel hygiënistische voorlichtingsliteratuur. Daar zou de technologie eigenlijk een einde aan maken: met alle electrohulpjes in huis zou iedereen een 'goede huisvrouw' kunnen worden, en nog zeeën van tijd over houden ook. Maar zo simpel ging het niet. Thea Weijers laat in haar overzichtsartikel zien dat de mechanisering van het huishouden niet gelijk kon staan met de 'bevrijding van huishoudelijke arbeid'. De

grotere arbeidsproductiviteit in het huishouden is ten dienste van die bevrijding, maar is omgezet in een verhoging van de levensstandaard. In de plaats van 'finale' dienstverlening kwamen meer duurzame consumptiegoederen en onbetaalde arbeid. Vanuit hygiëne-historisch oogpunt gezien, ligt het belang van een dergelijke analyse in het opsporen van de relatie tussen de mechanisering van het huishouden en de hygiënistische motivatie. Het hier besproken artikel gaat daar niet op in: op dit punt is meer onderzoek gewenst.

Skript historisch tijdschrift

Themanummer winter 1987/1988
 Geschiedenis van het lichaam
 Jaargang 9 nummer 4
f 9,00 Abonnementen : *f* 19,50
 (4 nummers) giro 2624858 t.n.v.
 Stichting Skript-tijdschrift

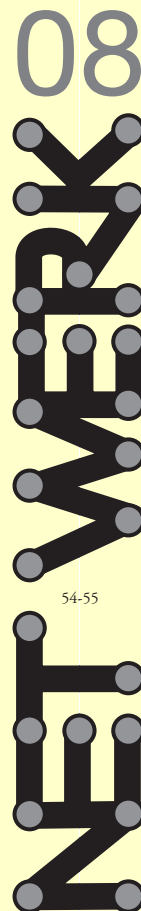
Geert Hekma, Verzwegen zinnen. Een sociologie en geschiedenis van lichaam en lichaamelijkheid. Jos van den Bongaard, Waterbeschaving en gezondheidspolitiek. De Amsterdamse badhuizen. Gerrit Valk, Een gesel of een gave Gods. De pest in de Republiek Lucette ter Borg en Bianca Stigter, Goede geneesheren en gelukkige gezinnen. De nostalgie van Edward

Shorter. Interview Marie José Maarsingh, Soortgenotes en zielsverwantes. Lesbische identiteit in de Weimarrepubliek. 4
 5
 Wanja Kruyer, De semiotiek van het lesbisch verlangen. Interview met Dorrelies Kraakman. Birgit Meyer, Weten moet geweten worden. De sexuele voorlichting van de Nieuw-Malthusiaanse Bond van 1881-1900. Monique Staveniuter, De vrouw als uithangbord. Recensie. Jeroen Staring, Persoonlijke handelingstradities en civilisatie. Een uitbreiding van Elias' 'homo clausus'-concept.

Rioleringsmonument

Frank van Kolfshoten
 Einde van een openbaar toilet
 Laatste huis in Amsterdam op stadsriolering aangesloten
 NRC 6 januari 1988, blz. 14.

Amsterdam is een monument rijker : zes doorzichtige tegels en een gedenksteen in het trottoir, die de afsluiting van een tijdperk memoreren. Officieel loost geen enkel Amsterdams huis meer op de gracht. In vogelvlucht vertelt van Kolfshoten de voorgeschiedenis van dit gebeuren. De episode van het eerste pneumatische rioleringsstelsel (van Liernur) dat voorafging aan het huidige systeem wordt met één

contactblad van de
 stichting net werk voor de
 geschiedenis van hygiëne en milieu
 redactie: myriam daru
 webversie: jan van den noort

zin omschreven : 'Met een ander afvoersysteem voor de excreta werd wel geëxperimenteerd, maar alleen in sommige van de nieuwe wijken.' Het karwei is nu zo goed als af. De woonboten blijven nog problemen geven.

Ondersteuning van onderzoek

Studenten (of anderen) die van plan zijn hygiëne- of milieuonderzoek te doen maar problemen hebben met bijkomende kosten zoals reis-, copieer- of drukkosten kunnen een aanvraag voor ondersteuning indienen bij de Stichting Net Werk . Wel een duidelijke

Hoofdauteur	<input type="text"/>	Voorlet.	<input type="text"/>
Auteur in bundel	<input type="text"/>	Voorlet.	<input type="text"/>
Collectieve bibliografie	<input type="text"/>		
Hoofd sleutelwoord	<input type="text"/>		
Beperkend sleutelwoord	<input type="text"/>		
Woord(en) in titel	<input type="text"/>		
Onderwerp	<input type="text"/>		
Historische periode	Voor 500 : ☐	Van 500 t/m 1450 : ☐	Van 1450 t/m 1700 : ☐
		Van 1700 tot nu : ☐	Geen bepaalde periode : ☐
Land	<input type="text"/>	of multinationaal	☐
Persoon als onderwerp	<input type="text"/>	Voorlet.	☐
Periode van publicatie	Van (jaar, maand) <input type="text"/>	T/m (jaar, maand) <input type="text"/>	
Periode van indexering	Van (jaar, maand) <input type="text"/>	T/m (jaar, maand) <input type="text"/>	
Onderzoeksthema waarvoor deze aanvraag wordt ingediend (korte omschrijving):	<input type="text"/>		
Suggesties voor de beperking of de uitbreiding van de zoekprocedure:	<input type="text"/>		
Naam aanvrager	<input type="text"/>	Voorl.	<input type="text"/>
Adres	<input type="text"/>		
Telefoon	<input type="text"/>	of	<input type="text"/>

Ingevuld formulier of copie van formulier terugsturen naar :
 Net Werk
 Winselerhof 56
 5625 LZ Eindhoven

begroting en een omschrijving van het onderzoek bij de aanvraag toevoegen.

Brieven sturen naar secretariaat Net Werk
 Winselerhof 56,
 5625 LZ Eindhoven

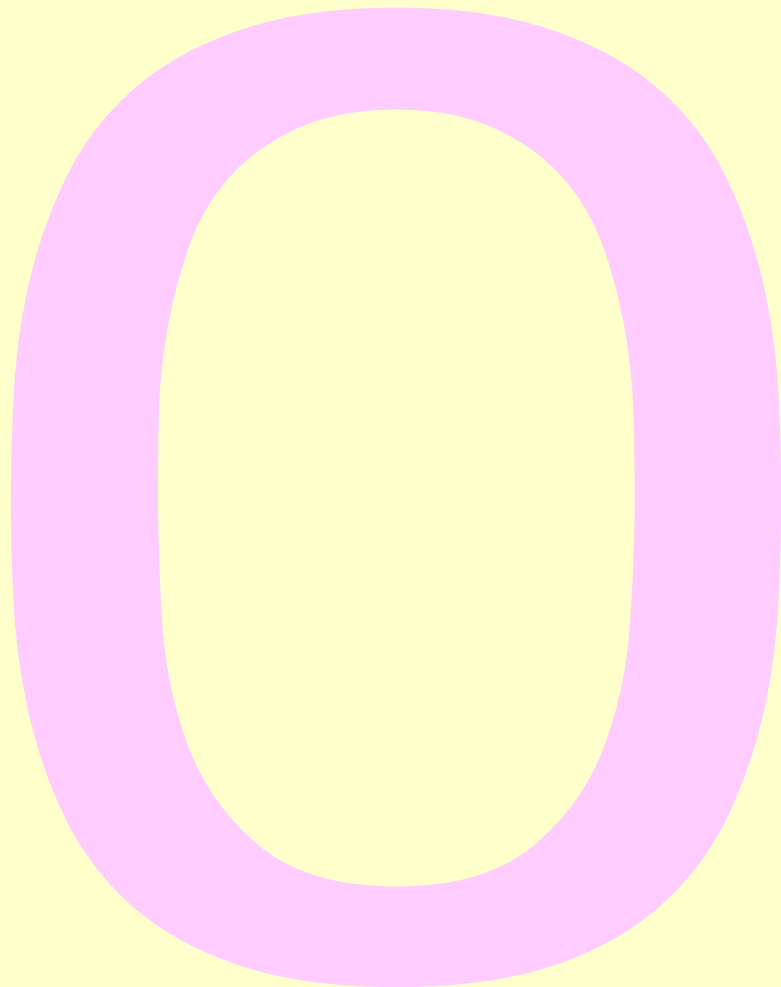
Data-bank

Er bestaat nog steeds de mogelijkheid gebruik te maken van databanken op het gebied van milieu en hygiëne, in het bijzonder de historische databank Histline.

Hier is een verkleinde reproductie opgenomen van het formulier zoals het in een eerdere uitgave van Net Werk verscheen. Formulieren kunnen bij het secretariaat worden aangevraagd . Om het de moeite te maken de databank aan te spreken, moeten een aantal aanvragen gegroepeerd worden. Het volgende nummer van Net Werk zal grotendeels gevuld zijn met bibliografische gegevens.

Abonnementen

Wacht nog even met het sturen van bijdragen (*f* 10.-) voor het jaar 1988. Een zakelijk gironummer is voor de stichting aangevraagd. Een bericht zal u toegezonden worden zodra het nummer bekend is.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 09

56-57

De cholera en de over- heidszorg voor de volks- gezondheid in de stad Utrecht

De cholera die in de negentiende eeuw een aantal keren in land heeft gewoed is nogal eens beschouwd als een krachtige stimulans die de overheid aanzette om de staats-onthouding op het terrein van de gezondheidszorg te vervangen door een actief beleid.

Nu viel het met die onthouding tijdens het Ancien Régime nogal mee. De lokale overheden hebben immers al in de Middeleeuwen regels geformuleerd om de gezondheid van de burgers te beschermen. In de loop der eeuwen zijn deze regels bijgesteld, uitgebreid en verfijnd., ook in de stad Utrecht. Op die manier probeerde men ziekten zoals de pest en de rode loop zoveel mogelijk buiten de poorten te houden. Als dat onverhoopt niet gelukte trachtte men verspreiding tegen te gaan. Toen in 1831-1832 de cholera voor de eerste keer naderbijsloop behoefde de overheid daarom niet veel meer te doen dan de bestaande verdedigingswerken te betrekken. Dat was niets nieuws. De vraag is, of de 'AIDS van de negentiende eeuw' geleid heeft tot een snelle introductie van innova-

Net-Werk op 22 april te gast bij de GGD van Utrecht

10.00 uur aankomst

10.30 uur R. van Kessel (arts GGD-Utrecht) 'Infectieziektenbestrijding van de GGD van Utrecht nu', aansluitend discussie

11.30 uur P. D. 't Hart, De cholera en de overheidszorg voor de volksgezondheid in de stad Utrecht, (zie hiernaast), aansluitend discussie

13.00 uur Huishoudelijke vergadering

13.30 uur Afsluiting

Gebouw GGD Utrecht (2de verdieping), Jaarbeursplein 17, Utrecht. (030-958911). Het gebouw van de GGD bevindt zich achter het Centraal Station van Utrecht

ties op het gebied van de riolering en de drinkwatervoorziening. Daarmee hangt de vraag samen of de cholera merkbaar en voor de hedendaagse onderzoeker meetbaar veranderingen heeft gebracht in de houding van de meerderheid van de bevolking tegenover de gezondheidszorg.

De wereld ondergronds

Abwässer. Ein Gutachten

Hugo Loetscher

Ullstein Verlag

Frankfurt/M, Berlin, Wien, 1981

ISBN 3-548-26034-9

Lezers van Net Werk hebben al eerder gemerkt dat ook romans of niet wetenschappelijke teksten voorkomen in de besprekingen. Deze roman van Hugo Loetscher dateert oorspronkelijk van 1963, maar was tot nu toe aan mijn aandacht ontglipt. Hugo Loetscher is in Zwitserland een bekende publicist die graag satirische stukken schrijft. Deze roman is slechts indirect satirisch. De wereld van de rioolinspekteur is hier een symbool voor de wereld daaromheen. Terwijl hij afgesloten was van de 'wereld daarboven' heeft er een machtsgreep plaatsgevonden. De nieuwe heren eisen een rapport. De inspecteur stapt af van een neutraal verslag en verhaalt van zijn leven ondergronds. De sfeer van het verhaal doet enigszins aan Kafka denken : een individu in en tegenover een organisatie zonder gezicht.

Liernur

Pneumatische riolering van Liernur in Nederland.

Henk van Zon

De Ingenieur (1988), nr. 2, 40-43.

Kort overzicht van de opkomst en de neergang van een technische innovatie die het niet haalde : het pneumatische en gescheiden rioleringsysteem van Liernur. Liernur en zijn systeem komen uitgebreid aan de orde in de dissertatie van Henk van Zon 'Een zeer onfrisse geschiedenis' ('s Gravenhage 1986) en in de (ongepubliceerde) scriptie van Myriam Daru, 'De kwestie der faecaliën' (Rotterdam, 1985). Ook Net Werk besteedde reeds aandacht aan Liernur en zijn systeem.

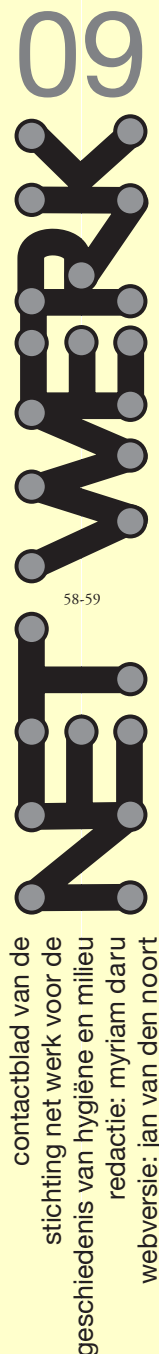
De teloorgang van badhuizen

Godsammebeware, De laatste twee volksbadhuizen gaan dicht

Bert Bommels

Elsevier Weekblad, 5-3-1988, 32-37.

Naast de actuele reportage bevat dit artikel een zeer kort overzicht van de geschiedenis van badhuizen in Amsterdam. Het afgebeelde badhuis aan de Andreas Bonnstraat (nu theater) toont aan hoe zorgvuldig vormgegeven dit bouwtype kon zijn, en zonder al te grote problemen behouden kan blijven.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stedelijk bestuur en milieu

Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800

Peter Poulussen

DNB/Uitgeverij Pelckmans

Kapellen, 1987

ISBN 90 289 1290 8

Ondanks de flaptekst, die het heeft over pittige anekdotes, is dit niet een boek van grappen en grollen over poep en pies, maar een serieus historisch onderzoek, gestoeld op een grondig archiefkennis. Het boek concentreert zich op de situatie in Antwerpen, maar bevat ook enkele meer algemene hoofdstukken, in het bijzonder een historiografisch overzicht van milieugeschiedenis.

Poulussen toont aan, dat de (Antwerpse) overheid vóór de industriële revolutie regelend optrad ten opzichte van milieuhinder en niet als vanzelfsprekend zwichtte voor economische argumenten. Poulussen meent een ontluikend milieubewustzijn te kunnen waarnemen, vooral aan de hand van een afnemende bestuurlijke tolerantie ten opzichte van milieuhinder, al vormden gevestigde economische krachten zoals de traditonele ambachten een remmende factor. Wel lijkt het enigszins gewaagd aan de hand van enkele tientallen klachten over een vrij lange periode statistisch significante conclusies te willen trekken.

Naast kwantitatieve gegevens, gaat Poulussen ook weliswaar kort- in op mentaliteitsvraagstukken. Hij hoopt in toekomstig onderzoek de tijdgeest beter te kunnen betrekken bij zijn analyse. Zijn boek is een waardevolle bijdrage aan het milieuhistorisch onderzoek.

Stedebouw / gezondheid ²/₃

“ Mehr Licht, mehr Luft”

Gesundheitskonzepte seit 1750

Marianne Rodenstein

Campus Verlag

Frankfurt/Main, 1988

ISBN 3 593 33911 0

Marianne Rodenstein is sociologe, en benadert haar onderwerp, de geschiedenis van de gezondheidsbegrippen in de stedebouw, dan ook als een proces van maatschappelijke rationalisering en aanpassing. De stedebouwkundige praktijk is de bemiddelaar van dieper gewortelde maatschappelijke overtuigingen. De zorg voor de gezondheid is in haar ogen ontstaan met het ontstaan van de burgerlijke maatschappij, waar zij haar collectieve betekenis heeft gekregen. Voor het vertalen van deze zorg in stedebouwkundige termen, waren twee voorwaarden nodig :
- de aanwezigheid van uitgerijpte theorieën over het behoud van gezondheid c.q. het bedwingen van

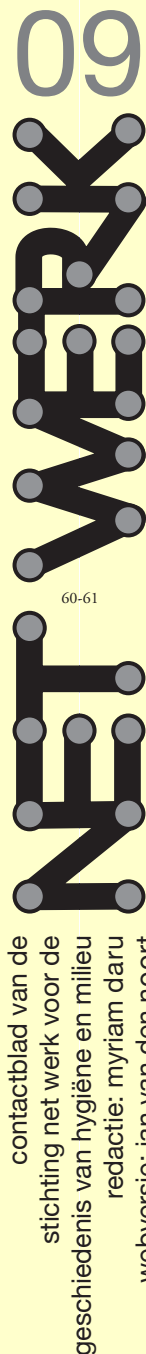
ziektes, die belangrijker was dan de bedreiging door ziektes. In deze theorieën zijn elementen vervat die zich laten vertalen in concrete stedenbouwkundige maatregelen.

- een duidelijke belangstelling voor gezondheid op het politieke vlak, vertaald in politieke maatregelen, die wederom de basis kunnen vormen voor stedenbouwkundige richtlijnen.

Haar historische uiteenzetting is gericht op het zoeken naar deze twee voorwaarden. Hierbij heeft zij gebruik gemaakt van secundaire historische bronnen om de these te illustreren. Haar samenvatting heet dan ook: 'gezondheid en stedenbouw - de geschiedenis van een rationaliseringsproces in de burgerlijke maatschappij.' De gezondheid ten tijde van het absolutisme blijft volgens Rodenstein beperkt tot een ondersteuning van de machtsbelangen van de absolute heerser. Naarmate de burgerlijke moraal zich meer kon verspreiden, liet zij zich vertalen in voorschriften die betrekking hadden op gezondheidsmaatregelen, te beginnen met de regeling van voedingswijzen. De vormgeving van de stedelijke omgeving op basis van hygiënistische ordeningsprincipes is een bezetting van de ruimte door de burgerlijke cultuur. De hygiëne kon gebruikt worden als rechtvaardiging voor het vestigen van deze cultuur middels de juridische regeling van bouwver-

ordeningen, maar kon ook vervagen tot een routinematig realiseren van hygiënistische ruimtelijke principes, stilzwijgend verwerkt in de vakliteratuur van stedenbouwers in de vorm van ervaringscijfers en vuistregels. Deze routinematige verwerking van oude hygiënistische denkbeelden is niet voortgezet in een continue vertaling van medische kennis in de stedenbouwkundige praktijk. In de loop van de twintigste eeuw is eerder sprake van verbreding van de kloof tussen de eisen van de gezondheidszorg en de stedenbouwkundige werkelijkheid. Het ging immers niet zo zeer om de werkelijke bescherming van de gezondheid als om de ondersteuning van een strategie die moest leiden tot de verzoening van de arbeidersmassa's met hun positie in een maatschappij gedomineerd door burgerlijke krachten. Toen de revolutie steeds verder achter de horizon ging verdween, hoefde de zorg om de gezondheid niet meer zo daadkrachtig in stedenbouwkundige en planologische termen te worden vertaald.

Het probleem met dit boek is dat de gegevens op vrij selectieve wijze uit secundaire literatuur zijn geput, zodat wij niet kunnen weten in hoeverre de beelden die deze literatuur uitdraagt en de these van de auteur overeenkomen met de feiten. Het zou immers interessant zijn te weten in hoeverre de lagere

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

overheden de denkbeelden van de centralistische plannenmakers en van de vermaarde auteurs van stedenbouwkundige handboeken hebben opgevolgd.

3 4 Duitse milieugeschiedenis

Besiegte Natur. Geschichte der Umwelt im 19. und 20. Jahrhundert
F.J. Brüggemeier/Th. Rommelspacher (eds.)
Verlag C.H. Beck
München, 1987
ISBN 3 406 32337 5

In acht bijdragen wordt een geschiedenis van het Duitse milieu in de negentiende en twintigste eeuw geschetst. De bijdragen zijn niet chronologisch maar thematische ingedeeld. De thema's zijn energie, het 'natuurlijke recht' tot watervervuiling, gas, rook en zure regen, de bodem, de auto-mobiele maatschappij, arbeid als gezondheidsrisico, heemkunde en het proletarische natuurgelieten. Het boek is een paperback, gericht op het grote enigszins beleden Duitse publiek (misschien te vergelijken met het lezerspubliek van NRC en de Volkskrant?). De bijdragen hebben desondanks over het algemeen een behoorlijk nivo, dat zich niet wezenlijk onderscheidt van hetgeen te vinden is in historische vakliteratuur. Schema's, grafieken, kaarten

en tabellen zijn in dit boek echter niet of nauwelijks te vinden. Uitgevers van boeken voor het grote publiek schijnen hieraan een grondige hekel te hebben. Het voert te ver om hier in detail op de verschillende bijdragen in te gaan.

Ik vraag me af of zo'n paperback van circa 200 bladzijden, volgepakt met informatie over de geschiedenis van het milieu, te realiseren is voor ons land?

Gezond wonen

Wonen in Wenen/Vivre à Vienne/
Wohnen in Wien
Gerhard Habarta e.a. (red.)
Gistelbruck
Wenen, 1987
ISBN 3- 850-160292

Dit boek is uitgegeven ter begeleiding van de Europalia tentoonstelling, die plaats had te Antwerpen van 22.9 tot 20.12.1987. De ondertitel luidde: sociale woningbouw met visie. Een belangrijk deel van deze visie vormde de licht, lucht en zon ideologie. Het socialistisch gemeentebestuur van Wenen voerde in de jaren twintig een zeer actief woningbouwbeleid. Stadsuitbreiding vond op grote schaal plaats met een voor die tijd ruime opzet van gemiddeld vijf verdiepingen hoge bouwblokken. Er werd veel

aandacht geschonken aan de gemeenschappelijke voorzieningen, in het bijzonder aan openbare zwembaden, gymzalen en openbare waskeukens. Karakteristiek is de plaats van openlucht kleuterzwembaden temidden van het beschermde groen in de wijken. De bouwpolitiek ging gepaard met een (enigzins paternalistische) voorlichtings- en volksopvoedingspolitiek. Voorlichting en opvoeding waren onderdeel van een zorgvuldig opgebouwde preventieve gezondheidszorg, die bekend werd als "Wiener System". Daarin speelde Otto Neurath (wiens werk al eerder in Net Werk aan de orde is gekomen) als voorlichter een belangrijke rol.

Het boek bespreekt de periode tussen 1848 en nu en is zeer levendig opgezet, met een groot aantal illustratie. Jammer is alleen de grofheid waarmee de illustraties zijn afgedrukt, waardoor soms details verloren gaan.

Congres over het water

Te laat om nog naar toe te gaan, maar voor de lezers van Net Werk wel de moeite van het weten waard:

Het congres van het Nederlands Historisch Genootschap had dit jaar plaats op 28 en 29 maart en was volledig gewijd aan het thema 'water'

Sprekers waren:
Prof. dr. G.J. Borger
 De bedreiger bedreigd. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied.

Prof. dr. H. van der Linden
 Onze water huishouding in de loop der eeuwen.

Dr. P.A. Henderikx
 De zorg voor de afwatering in de veenontginningsnederzettingen in het rivierengebied, met name in de Alblasserwaard, tot het begin van de bemaling in de vijftiende eeuw.

G.H. Keunen
 Waterbeheersing en de ontwikkeling van de bemalingstechniek. De historische ontwikkeling van poldermolens en gemalen (16e- 20e eeuw).

Prof. dr. C. Dekker
 Tussen twee vloed. De strijd tegen het water in Zeeland bewesten Schelde tussen 1530 en 1532.

Drs. J. P. C. M. van Hoof
 De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied.

Mr. O. van der Heide
 De hedendaagse ontwikkelingen in de waterstaatszorg en de gevolgen daarvan voor het waterstaatsbestuur.

Aansluitend op de lezingen waren excursies georganiseerd naar de Alblasserwaard en naar de Kaag.

4
5

contactblad van de
 stichting net werk voor de
 geschiedenis van hygiëne en milieu
 redactie: myriam daru
 webversie: jan van den noort

Voor meer informatie over het congres, en eventuele publicaties: Nederlands Historisch Genootschap, Secretariaat NHG Postbus 90406 2509 LK Den Haag tel. 070-140 363

Geschiedenis van hygiëne en milieu Wie doet wat ?

Bij een van de eerste nummers van Net Werk was een enquête formulier toegevoegd om op de hoogte te raken van historisch onderzoek op het gebied van milieu en hygiëne. Sinds de eerste enquête is meer dan een jaar verstreken, en de informatie is nu verouderd. Vandaar een verzoek aan de

lezers van Net Werk: wilt u ons helpen een goed overzicht te krijgen, vul dan het volgende formulier in en stuur het zo snel mogelijk terug naar het secretariaat van de stichting Net Werk.

Respondenten zullen het gedetailleerde overzicht van de respons ontvangen.

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven

Voorletters.....	Naam.....	
Adres (privé).....		
Adres (werk).....		
Tel. (privé)	Tel. (werk)	
Ik verricht*	Ik begeleid*	Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek		
.....		
Probleemstelling		
.....		
Duur		
Huidige stand van zaken		
Verwachte afronding in de vorm van		
Samenwerking met		
Ondersteuning / onder auspiciën van		
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)		

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 10

64-65

Nieuw : Europese Vereniging voor Milieugeschiedenis

Het eerste internationale symposium voor milieugeschiedenis vond plaats in Bad Homburg (BRD) van 29.2 tot 3.3. 1988. Dit was ook de gelegenheid tot oprichting van de Europese Vereniging voor Milieugeschiedenis. Hier volgt de Engelse tekst waarmee de vereniging zich presenteert:

The last years have brought about a vast increase in the amount, the quality and the scope of scholarship on historical interactions between human (social and economic) development and the biosphere. In Europe, however, a network for exchanging information and ideas is still lacking. The time was ripe for bringing the relevant scholars and fields together.

A first international Workshop on European Environmental History has been sponsored by the Werner Reimers Foundation from Feb. 29 to March 3rd in Bad Homburg. 21 scholars from 11 European countries, East and West, were engaged. Their papers may be summarized under five major headings:

A first group (Karlheinz Blaschke, Friedewald DDR; Jean-Paul Deléa-

Pauze

In de zomermaanden is geen bijeenkomst voor de werkgroep gepland. Daarom hoeven de activiteiten niet tot stilstand te komen. Voor wie zich met onderzoek over geschiedenis van hygiëne en milieu bezighoudt en nog geen formulier heeft ingevuld, is weer zo'n formulier op de laatste bladzijde opgenomen. Het is de bedoeling na de zomermaanden een overzicht op te stellen.

Om te compenseren voor de pauze is dit nummer extra dik. Het bevat de beloofde bibliografie. Als hierop positieve reacties komen, zal in de toekomst weer zo'n uitgebreide bibliografie komen. Graag ontvang ik spontane suggesties over inhoud en vorm van dit contactblad.

Dankzij een gericht rondgestuurd persbericht is de lezerskring inmiddels al iets groter geworden: aan alle nieuwe lezers welkom. Overigens zouden we best meer gezichten van lezers op de bijeenkomsten van de werkgroep willen zien, ook onaangekondigd!

Myriam Daru

ge, Paris; Alberto Carraciolo, Rome; Ilja Mieck, Berlin; Joachim Radkau, Bielefeld) was tackling basic methodological issues as the scope, the temporal scales and the typological setting of environmental history.

A second approach was focusing upon pollution of air, water and soil in the past from urbanization, trade and industrial activities (Herman Diederiks, Leiden; Franz-Josef Brüggemeier, Hage; Engelbert Schramm, Darmstadt; Peter Brimblecombe, Norwich).

A third focus aimed at discovering the history of material fluxes and energy flows and their bearing upon productive and reproductive modes of societies (Rolf-Peter Sieferle, Neckargemünd; Christian Pfister, Bern; Jörn Sieglerschmidt, Mannheim; Pier Paolo Viazzo, Cambridge). Frank Oldfiel (Liverpool) was illustrating scientific methods for quantifying the rate of soil pollution over the last centuries; Jean Vogt (Strasbourg) was providing evidence for soil erosion in Ancient Regime France

Perception of the environment in past and present societies was the fourth topic on the agenda. Jab Thelander (Lund) discussed the cultural, the societal and the political frames of reference in which our way of asking about the environ-

mental problems is couched, Nicole Lange (Hamburg) considered the social context of environmental regulations in early modern Hamburg, François Walter (Genève) dealt with the beginnings of the conservation movement in Switzerland.

Istvan Kiss, Budapest, Yrjö Vasar, Helsinki and Teresa Dunin Wasowicz, Warsaw were presenting case-studies from their countries. It is intended to publish all the papers in a German translation, some of them in an English version, too.

The participants have laid the foundations of an 'European Association for Environmental History'. A Newsletter will be published which includes News and Notes of member activities (recent publications, research projects, requests for information), reports from related Societies and Institutions (announcement of forthcoming meetings, reports from meetings), teaching materials and an annual bibliography for each country. For further information contact Prof. Christian Pfister, Historisches Institut, Engenhaldenstr. 4, CH- 3012 Bern.

Correspondent voor Nederland is dr. H. van Zon (lid van het bestuur van de Stichting Net Werk), Markeweg 8, 9307 PC Steenbergen (Drenthe).

10

NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

66-67

Overvloed en onbehagen

Het boek van Simon Schama 'Overvloed en onbehagen' is ruimschoots belicht geweest in de vaderlandse media. Wat niet zo duidelijk aan de orde kwam is dat enkele van de hoofdstukken van het boek - wat men ook moge denken van zijn wijze van werken en van de wijze waarop hij historische feiten gebruikt - uitermate relevant zijn voor de centrale thematiek van Net Werk, de geschiedenis van hygiëne en milieu

In zijn hoofdstuk 'Morele geografie' staat het water in het centrum van het betoog. Een significante zinsnede: 'De waterproef en de vuurproef werden dus rechtstreeks met elkaar in verband gebracht als ervaringen die een beslissende rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de Nederlandse Natie.' Naast het gevecht tegen de vloedrampen als uitzonderlijk gebeurtenissen is er ook een geduldig alledaags gevecht tegen het water: '...het water kan worden getemd door het te 'overreden' met stroomlijning en kanalen ' want Schama ziet in het beroemde Tractaat van Dyckagie van Vierlingh een humanistisch getinte 'hydrografische' cultuur. Het vormgeven aan het landschap als gevolg van de drijfkracht van een moraal, het landschap als een persoonlijkheid: het is duidelijk dat

Schama zich wil afzetten tegen materialistische interpretaties van de historische geografie, en zo stelt hij het ook ronduit.

De fascinatie van Schama voor de schrobende Nederlandse huisvrouw brengt hem ertoe de wortels voor de huidige properheid te zoeken in de gouden eeuw, toen de obsessie voor netheid buitenlandse reizigers aan het gezond verstand van Hollanders deed twifelen. Weer keert Schama zich tegen een materialistische verklaring van de properheidcultus. 'Een dode kat in de gracht gooien, onderdak verlenen aan een illegale immigrant of de plicht van het stoepschrobben verzaken stond gelijk aan een misdaad - alsof je de poorten had geopend voor een leger van besmette plunders. Omgekeerd betekent schoon vaderlandslievend zijn, waakzaam zijn in de verdediging van land stad en huis tegen de inval van vervuilers en de vervuiling van invallers'. De kracht van dit amalgaam van nationalismen en properheid moet niet worden onderschat. Uit het recente verleden kennen we bijvoorbeeld ook de mengeling van het vereren van het zuivere ras en van de propere germaanse moeder en huisvrouw. Aan de andere kant is het zeer de vraag of de idealisering van properheid niet beperkt bleef tot een heel kleine groep in de Nederlandse samenleving. Al met al biedt

2
3

Schama toch een aantal stimulerende interpretaties. Het zou toch mogelijk moeten zijn hem door goed onderzoek in het ongelijk te stellen, of tenminste sommige van zijn overtrokken interpretaties bij te stellen.

De prijs van water

Op 20 januari j.l. promoveerde J. Schuurmann te Leiden op een onderzoek naar het waterkwaliteitsbeleid in de periode 1975-1980. Jongste geschiedenis, dat wel, maar wel met vragen die verder naar het verleden reiken. Schuurmann (in Mare van 21 januari 1988): 'Het waterkwaliteitsbeleid (...) is gebaat bij een toename van de vervuiling tot een zodanig niveau dat alle collectieve zuiveringsinstallaties optimaal zijn benut, dan wel bij handhaving van de vervuiling op tenminste het huidige niveau'; een provocerende gedachte en een mogelijke hypothese voor meer historisch onderzoek?

De geur van heiligheid

In een interview (Eindhovens Dagblad, 19 april 1988) ter gelegenheid van het verschijnen van zijn bundel 'Humor in de kerk', lichte pastoor Jozef Geldhof van het Vlaamse

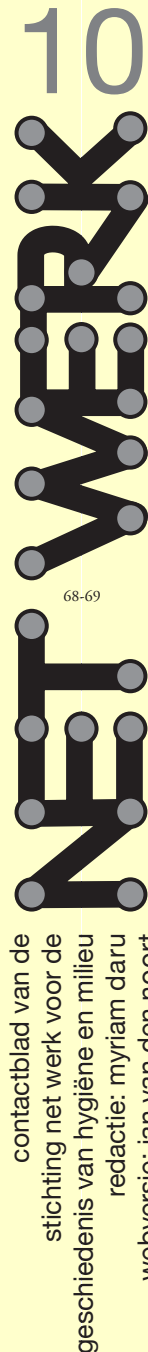
Meetkerke openhartig een tipje van de sluier over hygiënische gewoontes in kerkelijke kringen: 'Hygiëne was een onbekend begrip. Men ging pas in bad als laatste mogelijkheid om een huidziekte te voorkomen, en dan nog niet naakt, maar met een overgooier aan. De geur van heiligheid die in veel kloosters en rond veel godgewijde maagden zweefde was dan ook helemaal geen wonder.'

Bij een dergelijke uitspraak vermoed je dat er in gebieden waar de katholieke kerk een grote invloed uitoefende een behoorlijke weerstand is geweest tegen de invoering van hygiënische gewoontes. Regelmatig douchen of baden werd al vlug als lichtzinnig kon worden gezien.

Signalementen

E. van Kammen
Geschiedenis van de TBC-bestrijding Dordrecht
Kwartaal & teken Extra 5
Dordrecht 1987

Els van den Bent
'Gepokt en gemazeld' 75 jaar Haagse GG & GD 1912-1987
Verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Voosduinseweg 17, en de GG en GD aan de Hanenburglaan 284
124 p. f 20.-

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

**P.H.J.J. Swüste, A. Burdorf en
J.A.M. Klaver**
Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland
Delftse Universitaire Pers
Delft 1988
ISBN 90-6275-410-4 f 31,80
94 blz.
Besproken in Wetenschap en Samenleving maart/april 1988

A. Kepinski en W.A.S. Kepinski
Water supply and wastewater disposal- International Almanac Bibliografie in 8 delen, ISSN 0169-2577 f 130.- per deel
International Institute for Water Supply and Wastewater Disposal
Zoetermeer 1987
In het eerste deel bevinden zich de meer algemene en multi-disciplinaire onderwerpen.

Marjo van Loon
De gegeven raad
GG & GD Utrecht, 1987
brochure over 150 jaar volksgezondheid in Utrecht, 43 p. bij de GG & GD verkrijgbaar

E. Seidel
Dictionary of Environmental Protection Technology in English, German, French, Russian
Elsevier
Amsterdam 1988
528 blz. ISBN 0-444-98971

3_ f 275.

Bibliografie

De bibliografie die hier volgt pretendeert niet uitputtend of evenwichtig te zijn. Hier is een aantal vooral buitenlandse titels bijeengebracht, gepubliceerd na 1980 (behalve enkele uitschieters), die interessant leken voor de lezers van Net Werk. De nadruk is gelegd op de geschiedenis van het water. Andere zwaartepunten zullen later aan de orde komen.

Er is zowel gebruik gemaakt van traditionele zoektechnieken als van data-banken. Als de gegevens van een data-bank afkomstig zijn, is de naam daarvan achteraan aangegeven.

Iedere data-bank heeft haar eigen manier om de gegevens te rangschikken. Omdat het voor mij te veel werk zou zijn alles volgens één bibliografische voorschrift te verwerken, is de weergave van de gegevens één bonte mengeling. AANVULLINGEN EN CORRECTIES ZIJN WELKOM

Myriam Daru

Geschiedenis van het milieu, van hygiëne en milieubewegingen

Acot P

Darwin et l'écologie
Rev Hist Sci (Paris); 1983
Jan; 36(1):33-48:
Histline

Ambroselli C

Quelle histoire pour quelle santé?
Hist Sci Med; 1982; 17(Spec 1):36-40:
Histline

Ashby E

Anderson M
The politics of clean air
Oxford 1981

Bayerl G

Materialen zur Geschichte der Umweltproblematik; Technologie und Politik; 1980; 16:180-219

Bettman OL

The good old days, they were terrible
Random House
New York 1986

Berndt H

Hygienebewegung des 19. Jahrhunderts als vergessenes Thema von Stadt- und Architektursoziologie; Die alte Stadt; 1987; 14: 140-163

Bilsky LT ed

Historical Ecology: essays on environmental and social change
Kennikat, Port Washington 1980

Bleker J

Die Stadt als Krankheitsfaktor .
Eine Analyse ärztlicher Auffassungen im 19. Jahrhundert.
Medizinhistorische Journal; 1982:
18 (1-2): 118-136

Burns CR

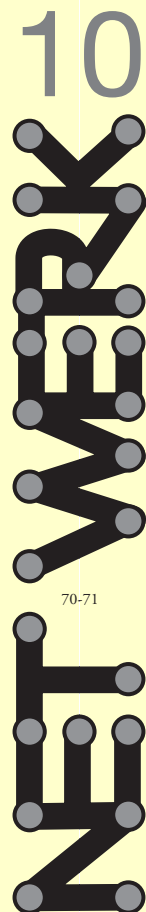
Traditions of health in Western culture.
Second Opin; 1986; 2:120-36:
Histline

Caldwell, Lynton Keith

International environmental policy : emergence and dimensions / Lynton Keith Caldwell. - Durham : Duke University Press, 1984. - XV, 367 p. ; 24 cm. - (Duke Press policy studies)
Literatuuropgave : p. 291-347.
ISBN 0--8223-0572-0 gelijmd
VRO86070208 Data-bank VROM
DGM 7L733 bibl. VROM

Cauwenberghe E van Meel E

Overheidsinitiatief aangaande leefmilieu, de openbare hygiëne en veiligheid in enkel steden van de Zuidelijke Nederlanden uit de pre-industriële tijd (17 de en 18e eeuw)
Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Handelingen

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

11e internationaal colloquium Spa,
1-4 sept. 1982. Gemeentekrediet
van België, Brussel 1984.

4

5 Collins JP

Beatty J
Maienschein J
Between ecology and evolutionary
biology
J Hist Biol; 1986 Summer; 19(2):169-80:
Histline

Dajoz R

Éléments pour une histoire de
l'écologie. La naissance de l'écologie
moderne au XIXe siècle
Hist Nat; 1984; (25-26):5-111
Histline

Fehl G, Rodriguez-Llores J ed

Städtebaureform 1865-1900
Hans Christians Hamburg 1985

Fundamentals

Fundamentals of air pollution /
[Arthur C. Stern... et al.]. -2nd ed.-
Orlando [etc.] : Academic Press,
cop. 1984.- XVIII, 530 p. : ill. ; 25
cm Met literatuuropgaven.
ISBN 0-12-666580-X gebonden
VRO86160049
DGM 8L324 bibl. VROM

Gambacorta G

Giordano A
Regimen sanitatis Salernitanum, bibliografia. Milano, Ars Medica Antiqua,
1983. 135 p (Ars Medica Antiqua, 1)

Gloyna, Earnest F

Environmental engineering - historical, current, and future perspectives / by Earnest F. Gloyna
Literatuuropgave : p. 825-826.
Samenvatting: p. 825-826.
In: Journal of environmental engineering. - New York _ Vol. 112, no. 5 (Oct. 1986) : p. 812-826
Microfiche **86348B2C4 VROM /DGMH
VRO86480008 Data-bank VROM

Graaf M de

Milieuverontreiniging : een oud probleem.
Spiegel Historiaal; 1982; 17 (2):
86-96

Herrmann B ed

Mensch und Umwelt im Mittelalter
Deutsche VA/VVA, Stuttgart 1986

Jackson KT

Crabgrass Frontier : the suburbanization of the United States
Oxford U Press, New York 1985

Kalff E

La sensibilisation à l'hygiène. Paris 1850-1880. La loi sur les logements insalubres.
Annales de la Recherche Urbaine; 1987 (33) 97-107

Kalff E

Honorabele particulieren als voorposten van de staat. Zorg om de ongezonde woningen in Parijs,

1850-1880
Sociologisch Tijdschrift; 1987 fe-
bruari: 13 (4) : 751-795

Kellenbenz H ed
Wirtschaftsentwicklung und Um-
weltbeeinflussung (14.-20. Jahrhun-
dert). Berichte der 9. Arbeitstagung
der Gesellschaft für Sozial- und
Wirtschaftsgeschichte (30.3.-1.4.
1981)
Wiesbaden 1982

Kluge T
Gesellschaft, Natur, Technik
Westdeutscher Verlag, Opladen,
1985

Johnson JB
An airing of the Clean Air Act
J Polt;1985; 47(1):292-304

Körber Stiftung ed
Von "Abwasser" bis "Wandern". Ein
Wegweiser zur Umweltgeschichte,
Hamburg 1986

Kottek SS
General hygiene in the works of
Flavius Josephus.
Koroth ;1986 Spring;9(3-4):316-
44:

Lutts RH
Chemical fallout : Rachel Carson's
silent spring, radioactive fallout and
the environmental movement.
Envir Rev ;1985;9(3):210-15:
Histline

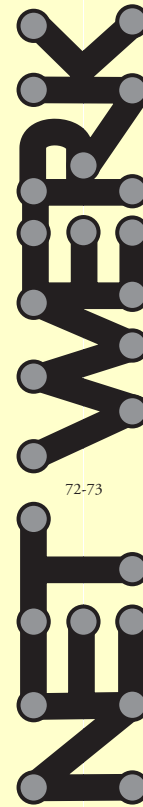
Makowski H
Buderath B
Die Natur dem Menschen Unter-
tan. Ökologie im Spiegel der Land-
schaftsmalerei. 5
6
München, Kindler 1987

Marcus AA
Compensating victims for harms
caused by pollution and other ha-
zardous substances: a comparison of
American and Japanese policies.
Law Policy ;1986;8(2):189-211:
Histline

McNeill WH
The human condition: an ecological
and historical view.
Princeton, N.J., Princeton Univer-
sity Press, 1980. viii, 81p.
Histline

Nijpels E.H.T.M.
Milieuzorg, een uitdaging! : toe-
spraak van minister drs. E.H.T.M.
Nijpels (Volkshuisvesting, Ruim-
telijke Ordening en Milieubeheer)
tijdens het symposium "Wet en
werkelijkheid" ter gelegenheid van
het 25-jarig bestaan van de Inspec-
tie Milieuhygiëne op 15 mei 1987
in de Ridderzaal te 's-Gravenhage
In: Persbericht/ Ministerie van
Volkshuisvesting, Ruimtelijke
Ordening en Milieubeheer. T. - 's-
Gravenhage. - 1987. 25/T (11 mei)
; 16 p.
VRO87200118 Data-bank VROM

10

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Riley JC
The medicine of the environment
in eighteenth century Germany.
Clio Med.; 1983; 18(1-4):167-78:
Histline

Rose MH
Gas and electric services : shaping
the urban ecology, 1900-1940,
paper presented at the Annual Mee-
ting of the Organization of Ame-
rican Historians, New York City,
April 1986

Rose MH
Urban environment and techno-
logical innovation : energy choices
in Denver and Kansas City, 1900-
1940
Technology and Culture ;1984,
25(july)503-539

Schedvin CB
Environment, economy and Austra-
lian biology, 1890-1939
Hist Stud (Melb) ;1984;21(82):11-
28:
Histline

Schramm E
Historische Umweltforschung und
Sozialgeschichte des 19. und 20.
Jahrhunderts
Archiv für Sozialgeschichte; 1987;
27 : 439-453

Segal H
Technological utopianism in Ame-
rican culture

University of Chicago Press, Chi-
cago 1985

Sies MC
The city transformed,
Nature, Technology and the Subur-
ban Ideal. 1877-1917
J of Urban History;1987;14(1):81-
111

Strenz W
Narweleit G
Rook HJ
Thümmeler H
Zu den Beziehungen zwischen
Gesellschaft und Umwelt von der
Industriellen Revolution bis zum
Übergang zum Imperialismus
Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte;
1984; 81-131

Tellegen E
Van beweging tot organisatie / Eg-
bert Tellegen Literatuuropgave: p. 8.
In: Natuur en milieu. - Utrecht. -
Jrg. 11, nr. 9 (september 1987) ; p.
4-8 : foto's
Microfiche **86348B2C4 VROM/
DGMH
VRO 087380046 Data-bank
VROM

Vos G de
Milieuverontreiniging door de in-
dustrie omstreeks het midden van
de negentiende eeuw
Bijdragen tot de geschiedenis. Liber
alumnorum Karel van Isacker s.j. ;
1980; 63;(1-4):347-384

Wey KG
Umweltpolitik in Deutschland.
Kurze Geschichte des Umweltschutzes in Deutschland seit 1900
Westdeutscher Verlag/VVA, Opladen 1982

- 6 **Winsemius, P**
7 Toespraak van minister dr. P. Winsemius (Volkshuivering, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) op 2 maart 1983 te Hasselt (België) ter gelegenheid van de presentatie van het rapport "Naar grensoverschrijdende milieubeleid" / P. Winsemius In: Persbericht / Ministerie van Volkshuivering, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. T. - 's Gravenhage.- 1 maart 1983, nr. 4/T; 10 bl.
VRO83090057 Data-bank VROM

Worster D
History as natural history: an essay on theory and method
Pac Hist Rev;1984;53(1):1-19
Histline

Watertoevoer, waterzuivering en stadsreiniging

Abe HR
Zu einigen historischen Problemen städtischer Umweltbelastungen, dargestellt am Beispiel Erfurts.
Z Gesamte Hyg ;1985
Oct;31(10):605-7:
Histline

Anderson L
Hard choices: supplying water to New England towns
J Interdiscip Hist;1984;15(2):211-34:
Histline

Armstrong D
Sanitising social space in the twentieth century
Soc Soc Hist Med Bull (Lond);1986 Jun;38:44-6:
Histline

Binnie GM
Early Victorian water engineers
T. Telford, London 1981

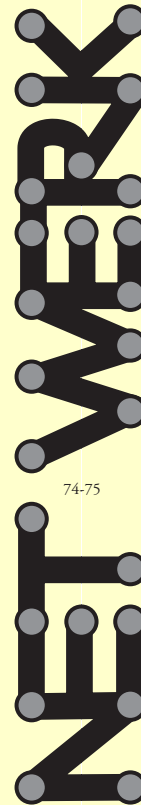
Briscoe J
Evaluating water supply and other health programs: short run vs long-run mortality effects.
Public Health;1985
May;99(3):142-5:
Histline

Cayleff SE
Wash and be healed: the water-cure movement and women's health.
Philadelphia: Temple University Press, 1987. 247p.

Claude V
La germanisation de Strasbourg après 1871
Les Annales de la Recherche Urbaine; 1988 (37): 38-45

Claude V
Strasbourg 1850-1914 assainisse-

10

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

ment et politique urbaine
Thèse de troisième cycle EHESS
Paris 1985

Claude V, Guillaume A
La vallée de l'Orge 1880-1977
Annales de la Recherche Urbaine;
1986 (30) avril :78-88

Clean water and the health of cities
New York, Arno, 1977. Various
paginations. Facsimile reprints
of works by William T. Sedgwick
(1893), George C. Whipple (1907),
and J. Scott MacNutt (1910).
Histline

Clement JP
El nacimiento de la higiene urbana
en la America española del siglo
XVIII
Rev Indias; 1983;43(171):77-95:
Histline

Corbin A
L'hygiène publique et les 'excreta' de
la ville pré-haussmanienne
Ethnologie Française; 1982; 12 (2):
127-130

Corbin A
Le miasme et la jonquille
Aubier, Paris 1982

Daalen R van
Nauwbehuist en dichtbevolkt: ge-
meentelijke voorzieningen en klach-
ten uit de burgerij, Amsterdam
1865-1920

Sociologisch Tijdschrift;
1985;12:274-307

Daru M
De kwestie der faecaliën. De afvoer
van menselijke uitwerpselen als
stadshygiënisch probleem in Ne-
derlandse steden tussen het einde
van de negentiende eeuw en het
laatste kwart van de negentiende
eeuw
Doctoraalscriptie Erasmus Universi-
teit Rotterdam 1985

Donegan JB
Hydropathic highway to health.:
Women and water-cure in
antebellum America.
New York, Greenwood Press, 1986.
xx, 229 p.
(Contributions in Medical Studies,
17)

Dirlmeier U
Die kommunalpolitischen Zus-
tändigkeiten und Leistungen süd-
deutscher Städte im Spätmittelalter
in: Sydow J: Städtische Versorgung
und Entsorgung im Wandel der
Geschichte, Sigmaringen, 1981:
113-150;

Donner J
Wiener Wasserleitungsmuseum
Wien Geschichtsbl;1982;37(1):43-
6:
Histline

Dons R

Un aspect de l'alimentation en eau de la ville de Bruxelles.
Cah Brux; 19:14-45, 1974.
Histline

Dupuy G

La science et la technique dans l'assainissement urbain. Le cas de l'assainissement.
Annales de la Recherche Urbaine; 1980 janvier (6) :3-18

Dupuy G**Knaebel G**

Assainir la ville hier et aujourd'hui
Dunod, Paris 1982

Dupuy G**Tarr JA**

Sewers and cities: France and the United States compared; Journal of the Environmental Engineering Division Proceedings of the American Society of Civil Engineers :1982:108 (EE2 april):327-338

Fahlbusch H

Vergleich antiker griechischer und römischer Wasserversorgungsanlagen
Diss. TU Braunschweig, 1982

Föhl A**Hamm M**

Die Industriegeschichte des Wassers. Transport, Energie, Versorgung
VDI Verlag, Düsseldorf 1985

Frontinus Gesellschaft e.V.

Wasserversorgung im antiken Rom. Sextus Iulius Frontinus, curator aquarum.
Artemis Verlag, München Wien 1982

Gaspari KC**Wolf AG**

Income, public works and mortality in early twentieth century American cities
J Econ Hist;1985;45(2):355-61
Histline

Gleichmann PR

Die Verhäuslichung körperlicher Verrichtungen
Archithèse; 1985;15(1):8-14

Goubert JP

Équipement hydraulique et pratiques sanitaires dans la France du XIXe siècle
Etud Rurales ;1984;(93-94):123-42:
Histline

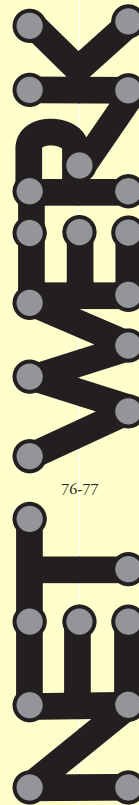
Goubert JP

A 'quiet revolution' : the coming of pure water to contemporary France. Soc Soc Hist Med Bull (Lond); 1984 Dec;35:28-9:
Histline

Goubert JP

L'hygiène de l'eau dans la France contemporaine d'après les thèses de doctorat de la Faculté de Médecine

10

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de Paris (1830-1940). in Imhof AE, ed: Mensch und Gesundheit in der Geschichte. Husum, Matthiesen, 1980, p.59-78.
Histline

Goubert JP

La France s'équipe. Les réseaux d'eau et d'assainissement. 1850-1950
Les Annales de la Recherche Urbaine; 1984 juillet-décembre (23-24) : 47-54

Green T

Apostles of purity, mineral-water buffs swear by the stuff.
Smithsonian ;1984;15(7):104-15:
Histline

Garbrecht G

Wasser, Bedarf und Nutzung in Geschichte und Gegenwart
Rowohlt Tachenbuch Verlag GmbH, Hamburg 1985

Grenier L ed

Villes d'eaux en France. Paris: Institut Français d'Architecture; Editions Fernand Hazan, 1984. 397 p.
Histline

Großherzogliche

Die Großherzogliche badische Haupt- und Residenzstadt Karlsruhe in ihren Maßregeln für Gesundheitspflege und Rettungswesen
Karlsruhe 1982

Guillermé A

L'émergence du concept de réseau 1820-1830
Cahier 5, Groupe Réseaux Ecole Nationale des Ponts et Chaussées, 1986 juillet : 31-46

Guillermé A

Capter, clarifier, transporter l'eau. France 1800-1850
Les Annales de la Recherche Urbaine; 1984 juillet-décembre (23-24) : 31-47

Hagel J

Mensch und Wasser in der alten Stadt. Stuttgart als Modell
Die alte Stadt; 1987; 14: 126-139

Hamlin C

Edward Frankland's early career as London's official water analyst, 1865-1876: the context of previous sewage contamination:
Bull Hist Med; 1982 Spring; 56(1):56-56:
Histline

Hardy A

Water and the search for public health in London in the eighteenth and nineteenth centuries: Medical History; 1984; 28:250-282

Hellé O

Histoire des eaux de Saint-Paul à Rouen. Th. Dipl. d'Etat Dr en Pharm., Fac. mixte Méd. Pharm. Rouen, 1985. 101, 12 p. Histline

Hobein D

Abwasser in Körper Stiftung ed :
Von "Abwasser" bis "Wandern".
Ein Wegweiser zur Umweltge-
schichte, Hamburg, 1986 p. 22-
23

Hoy S

The garbage disposer, the public health,
and the good life
Technol Cult; 1985 Oct; 26(4):758-
84:
Histline

Illi M

Von der Schüssgruob zur modernen
Stadtentwässerung
Neue Zürcher Zeitung, Zürich
1987, 264 p

Kluge T

Schramm E
Wassernöte. Sozial und Umweltge-
schichte des Trinkwassers.
Achen 1986

Knaebel G

Bielefeld. Genèse d'un réseau
d'égouts 1850-1904
Les Annales de la Recherche Urbaine;
1984 juillet-décembre (23-24) :
90-102

Kottek SS

Water supply and public baths:
a chapter in Talmudic public hy-
giene.
Koroth; 1985 Fall; 9(1-2):144-55:
Histline

Lichaam

Lichaam en Hygiëne. Naar de wortels
van de huidige gezondheidskultuur 9
Museum voor Industriële Archeolo- 10
gie en Textiel
KRITAK, Gent, Leuven, 1984

Lilienfeld DE

Contagium vivum and the develop-
ment of water filtration: the begin-
ning of the sanitary movement.
Prev Med; 6(2), Jun 77: 361-75
Histline

Larroque D

Industrialisation et équipements
urbains à Paris. 1830-1914
Les Annales de la Recherche Ur-
baine; 1980 (8) juillet: 49-87

Luckin B

Pollution and control. A social
history of the Thames in the ni-
neteenth century
Taylor & Francis, Bristol/Boston
1986

McDonald MJ

Tennessee Valley Authority Re-
cords in: Agricultural History 58;
1984:127-137

McLaren D

Disease and dirty water in West
Somerset in the late nineteenth
century.
Soc Soc Hist Med Bull
(Lond); 1984 Dec; 35:35-6
Histline

10 NETWERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Melosi MV

Le "destructor" britannique. Trans-
fert des techniques et destruction de
déchets
Les Annales de la Recherche Urbaine;
1984 juillet-décembre (23-24) :
103-113

Müller W

Vom Schöpfbrunnen zum Was-
serwerk. Zwei Jahrtausende Wasser-
versorgung in Baden-Württemberg.
Konrad Theiss Verlag. Stuttgart
1981, 108 p.

Ozonoff VV

Medicine, social reform, and the
built environment
Ph.D. diss., Boston University. Bos-
ton, 1984. xii, 380 p.

Poujol T

Des réseaux pneumatiques dans
la ville. Un siècle et demi de tech-
niques marginales, LATTS. Paris,
1986, 165 p.

Roche D

Le temps de l'eau rare du moyen-
âge à l'époque moderne.
Ann Econ Soc Civi-
lis; 1984; 39(2):383-99:
Histline

Roche D

L'eau du VIe au XXe siècle.
Bull Hist Mod Con-
temp; 1982; (13):137-41:
Histline

Roding J

Schoon en net . Hygiëne in woning
en stad
Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1986

Roux JM

La comtesse de Ségur, ou la peur de
l'eau.
Rev Hist Mod Contemp ; 1983 Jan-
Mar; 30:154-62:
Histline

Rowland WG**Heid AS**

Water and the growth of the nation
J Water Pollu Contr
Fed; 48(7):1682-9, Jul 76: Histline

Sirgo HB

Water policy decision-making and
implementation in the Johnson ad-
ministration.
J Polit Sci ; 1985; 12(1-2):53-63)
Histline

Slater J

The self-purification of waters and
streams: a study of the transforma-
tion of water safety standards in the
late nineteenth century.
Synthesis; 2(3):41-53, autumn 74:
Histline

Sparrow G**Brown D**

Black water, red tape: anatomy of a
border problem.
Natl Civ Rev ; 1986; 75(4):214-8:
Histline

Stevens LA

Clean water: nature's way to stop pollution. New York, Dutton, 1974. Historical chapters, p. 23-142. Histline

Sutter E

Vom Wasser und Brunnen im alten Zürich
Zürich 1981

Tarr JA

The search for the ultimate sink: urban air, land and water pollution in historical perspective; Records of the Columbia Historical Society of Washington D.C.; 1984; 51; 1-29

Tarr JA

Perspectives souterraines. Les égouts et l'environnement humain dans les villes américaines. 1850-1933
Les Annales de la Recherche Urbaine; 1984 juillet-décembre (23-24) : 65-89

Taylor RG

Men, medicine and water: the building of the Los Angeles Aqueduct, 1908-1913: a physicians recollections. Edited by D.B. Nunis. [Los Angeles], Friends of the LACMA Library, 1982. 202 p. Histline

Viré L

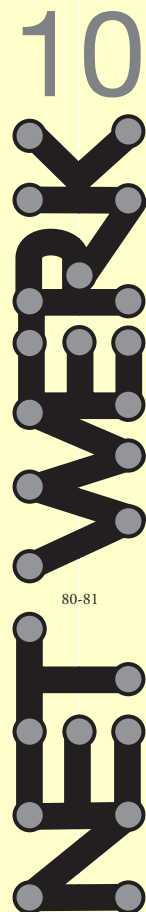
La distribution publique d'eau à Bruxelles, 1830-1870.
(s.l.) Pro Civitate, 1973. xxxiii, 238 p. Histline

Walzer Leavitt J

The wasteland. Garbage and sanitary reform in the nineteenth-century American city. Journal of the History of Medicine ; 1980; 431-452

Zon H van

Een zeer onfrisse geschiedenis Studies over niet-industriële vervuiling in Nederland, 1850-1920
Dissertatie Groningen 1986

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

80-81

Voorletters.....	Naam.....
Adres (privé).....	
Adres (werk).....	
Tel. (privé)	Tel. (werk)
Ik verricht*	Ik begeleid*
Ik ben op de hoogte van*	
het volgende onderzoek	
.....	
Probleemstelling	
.....	
Duur	
Huidige stand van zaken	
Verwachte afronding in de vorm van	
Samenwerking met	
Ondersteuning / onder auspiciën van	
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)	

Formulier ingevuld terugsturen
naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

82-83

NET WERK 11

'De darmen van Brussel'

Brussel is een toeristische attractie rijker: het rioolmuseum aan de Anderlechtsepoort. Het museum is gevestigd in een royaal uitgeval- len neo-classicistisch octrooihuis, een feestelijke entourage voor het jongste museum van de Belgische hoofdstad. Het is ontstaan dankzij de inzet van Edmond de Ridder, oud schepen van Openbare Werken en is voor een appel en een ei ingericht: het tentoonstellingsmateriaal is grotendeels door scholen vervaardigd. Totaal heeft het gereedmaken van het museum nauwelijks meer dan een ton gekost. De bezoeker wordt nu langs de wetenswaardig- heden over de darmen van Brussel voor vijftig frank rondgeleid door een gids gestoken in een rioolwer- kersoverall. Misschien een mogelijk onderdeel voor een Net Werk bui- tendag in Brussel ?

Rioolmuseum Brussel
Anderlechtspoort.

Bezoeken elke woensdag om 9, 11, 13 en 15 uur en op afspraak.
Inlichtingen vanuit Nederland: 09-32-22191653

Literatuur

Pascal Acot
Histoire de l'écologie
P.U.F., col. La Politique éclatée
Parijs 1988, 285 p., 150 F

Besproken in het tijdschrift *Préfaces* nr. 8, juni-juli-augustus 1988, p. 13

Omdat dit tijdschrift in Nederland moeilijk verkrijgbaar is, volgt hier een samenvatting van de bespre- king.

De auteur benadrukt de oorspron- kelijkheid van ecologie als weten- schap. Hij beschrijft de chronologi- sche ontwikkeling en de interactie van de verschillende wetenschappen die in de ecologie tot synthese zijn gekomen. Daarbij onderstreept hij, maar relativeert hij ook soms de rol van de grote aartsvaders zoals Aristoteles, Linnaeus, Darwin, Haeckel, Warming...). Hij analyseert ook de factoren die bijgedragen hebben tot de toenemende belangstelling voor ecologie, in het bijzonder de rol van het colonialisme. Hij rond zijn boek af met een analyse van de inzet van ecologie als politiek.

Isabelle Stengers (ed.)

D'une science à l'autre. Des concepts nomades

Seuil Paris, 1987 388 p. 145 F
ISBN 2-02-009801-6

Geschiedenis van hygiëne en milieu heeft te maken met zo veel verschil- lende disciplines, dat zich onvermij- delijk methodologische problemen voordoen op de raakvlakken. Het is daarom van belang ook aandacht te hebben voor boeken als dit, waar de uitwisseling van wetenschappelijke

1
2

begrippen tussen wetenschappen filosofisch belicht wordt. Zo passerende de revue begrippen als: orde, gedrag, causaliteit, organisme, normen, complexiteit, natuurlijke selectie, concurrentie en nog meer. Voor elk begrip tekent een auteur. De teksten zijn wel op een vrij hoog abstractienivo en vereisen van de lezer dat hij/zij enigzins op de hoogte is van de aangehaalde literatuur.

Jean-Pierre Gaudin
L'avenir en plan. Technique et politique dans la prévision urbaine.
Champ Vallon, col. milieux
Seysse 1985, 210 p., 98 F
ISBN 2-903528-48-9

In dit boek over de geschiedenis van de Franse ruimtelijke planning komt op tal van plekken de problematiek van de openbare hygiëne aan de orde. Zo ziet hij bijvoorbeeld de hygiënistische bezorgdheid om de grote woondichtheden als oorzaak van ziekten, als een van de oorzaken van de schepping van eindeloze vlakken van huisje-tuintje wijken. Maar het Franse hygiënisme had ook oog voor een ruimtelijke organisatie die zou zorgen voor een grotere efficiency van het bedrijfsleven in de centra. Daartegenover staat een geringe bemoeienis met collectieve stedelijke diensten, behalve inrichtingen zoals badhuizen, crèches en scholen. Na de Franse gezondheidswet van 1902, kwamen verschillende verenigingen

tot stand die veel deden voor de verspreiding van het idee van 'sociale hygiëne'. Net als in Nederland kwam het tot botsingen tussen de verschillende groepen specialisten die zich wierpen op het terrein van de stedelijke hygiëne. Het Musée Social speelde daarbij een sussende rol en de samenwerking lukte, tenminste tot de eerste wereldoorlog. Na de oorlog stelde zich de problematiek van de onteigening op acute wijze bij het doorvoeren van de stedenbouwkundige hervormingen. De belangen van grond- en huiseigenaren bleken sterk genoeg om tal van pogingen te dwarsbomen onder het mom van gemeentelijke autonomie. Door de herhaaldelijke teleurstellingen die de hygiënisten te verduren hadden taande na 1925 het élan.

Penny Sparke
Electrical appliances. Twentieth century design
E.P. Dutton
New York 1987, 122 p.
ISBN 0-525-48298-9

Als we dit boek vergelijken met een boek over een soortgelijk onderwerp uit tien tot vijftien jaar geleden, is het duidelijk dat feministische geschiedschrijving nu wel doorgedrongen is tot de meer populaire lectuur over industriële vormgeving. De triomfen der techniek en der toegepaste kunsten hebben plaats gemaakt voor een nuchtere

11 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

84-85

presentatie, waar in grote lijnen het samenspel van maatschappelijke, economische en technologische factoren omschreven wordt. Ondanks het feit dat de mythe van de werkbeparende machine centraal staat, draagt dit boek ook een aantal gegevens aan over de relatie hygiëne-huishoudelijke apparaten. Het is goed en veelvuldig geïllustreerd en vlot geschreven.

John Hontelez
Milieubeweging moet positieve rol technologie niet overschatten
Wetenschap en Samenleving
Jrg. 40 (1988) nr. 3, p. 17-25
Artikel over de recente geschiedenis van de milieubeweging.

Hugo S. Verbrugh
Aandachtig lijf. Verleden en toekomst van het menselijk lichaam
Kok Agora
Kampen 1987, 152 p.
ISBN 90-241-7584-9

“ ‘Aandachtig lijf’ gaat over de herwaardering van het subject in de lichaamelijkheid. de kern van het verhaal is dat een dergelijke herwaardering noodzakelijk is als tegenpool voor de macht die de medische wetenschap over ons uitoefent.” Dit is dus in wezen een filosofisch boek. Wel zoekt de auteur in de geschiedenis naar de bronnen van het teloorgaan van de ‘levende samenhang’. Zoals zo vaak

komt ‘het anti-intuïtieve rationalisme’ op de beklagdenbank. Ook de nadruk op de visuele cultuur zou bijdragen tot afstandelijkheid. Zien is afstandelijk, eenzijdig; tasten is daartegen een wederzijdse activiteit. Een ander argument: op de Verlichting volgden de Franse Revolutie en Napoleon. Op het Materialisme de Eerste Wereldoorlog en Hitler. Verlichting en materialisme leiden dus tot tyrannie. “Of dit een realistische visie is, kan ik niet beoordelen; daarover moeten historici zich uitspreken.” zegt de auteur. Als historici zich hierover moeten buigen, zullen zij zonder twijfel oordelen dat zij hier te maken hebben met een klassiek geval van drogredenering. Chronologische opeenvolging en oorzakelijkheid worden door elkaar gehaald. Het is duidelijk dat het historische gedeelte van dit boek tekort schiet. Desalniettemin, blijft de relatie tussen mensbeeld, lichaamsbeeld en gezondheidszorg ook voor de geschiedenis van de hygiëne een belangrijk. Alleen, het zal waarschijnlijk anders aangepakt moeten worden om voor historici werkelijk van waarde te zijn.

Gerda Tornieporth (ed.)
**Arbeitsplats Haushalt
Zur Theorie und Ökologie der
Hausarbeit**
Dietrich Reimer Verlag
Berlin 1988
ISBN 3 496 00952 7

Een aantal bijdragen waaronder:
Hiltraud Schmidt-Waldherr
Rationalisierung der Hausarbeit in den zwanziger Jahren blz. 32-53

Hans-Joachim Riensenberg
Energieverbrauch im Haushalt von der Sonnenenergie zur Umweltzerstörung blz. 128-144

Einfach Bauen
Genossenschaftliche Selbsthilfe nach der Jahrhundertwende. Zur Rekonstruktion der Wiener Siedlerbewegung. Katalog zu einer wachsenden Ausstellung
Verein für moderne Kommunalpolitik
Wenen 1985

Gottfried Hosel
Unser Abfall aller Zeiten. Eine Kulturgeschichte der Stadtreinigung
Jehle
München 1987
ISBN 3 7825 0242 6

Onderzoek 1988: een voorlopig overzicht

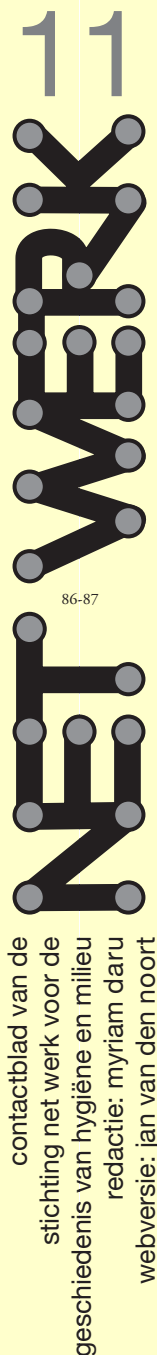
Hier volgt een voorlopig overzicht van onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Alvast bedankt aan allen die de moeite hebben genomen het formulier terug te sturen. Zoals bij bijna elke enquête, weet ik dat de respons geen 100 % is. Om echt nuttig te zijn, zou een dergelijk overzicht eigenlijk horen volledig te

zijn. Ik weet dat er een aantal andere onderzoeken gaande zijn, waarover ik slechts zeer vaag iets over heb vernomen. Daarom nog eens een oproep aan de lezers van Net Werk: als u van een of meer onderzoeken weet die in de volgende lijst niet zijn opgenomen, heb ik een klein verzoek: pak dan de pen en stuur hierover de nodige informatie. Het hoeft niet meer te zijn dan wat voor elk onderzoek hieronder is vermeld.

Er wordt zo vaak geklaagd over gebrek aan coördinatie en tekort aan informatie over lopend onderzoek. Laat weten wat gaande is. Ik ga dus hardnekkig nog eens een formulier in dit nummer afdrukken, met de verwachting dat van een uitgestelde invulling nog eens wat komt.
M. Daru

dr. Pieter 't Hart
RUU
Arnodreef 43 3561 GK
Utrecht
tel.privé: 030-610015
tel. werk: 030-392460
verricht het volgende onderzoek
De cholera in Utrecht
afronzend bezig
verwachte afronding als boek

Wim Heersink
VU Amsterdam, Postbus 7161,
1007 MC Amsterdam
Van Heuven Goedhartlaan 637

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1181 KX Amstelveen
tel.privé: 020-477313
tel.werk: 020-5485415
verricht het volgende onderzoek:
3 notariële attestaties als bron voor
4 rechtshistorisch-onderzoek naar
lichte criminaliteit (Amsterdam en
het Noorderkwartier 1600-1800)
probleemstelling: Wat was inhoud,
doel en nut van getuigenverklaringen,
vastgelegd door notarissen?
duur 1987-1992
stand van zaken: diverse artikelen
verwachte afronding als dissertatie
ondersteuning: prof. S. Faber, jur.
fac. VU

ir.J.A.W. Nieuwkoop
TU Eindhoven
Edelweisstr. 109 5643 GP
Eindhoven
tel.privé: 040-119566
tel. werk: 040-472880
verricht het volgende onderzoek:
Bedrijfsactiviteiten en bodem
verontreiniging in het verleden in
Noord-Brabant
probleemstelling: Bodemverontreiniging,
verschuiving in aard en schaal,
reacties maatschappij en politiek
duur 3 jaar, start 1/7/88
verwachte afronding als promotie
samenwerking met provincie
Noord-Brabant
ondersteuning TU Eindhoven

R.N. Ottten
vakgroep Wijsbegeerte en Geschie-

denis Rijksuniversiteit Limburg
postbus 616 Maastricht
tel.privé: 043-475997 ?? (was niet goed leesbaar)
tel.werk: 043-888385
verricht het volgende onderzoek:
Nationale krachten in gezondheid-
kunde
probleemstelling: Vergelijkend pilot
onderzoek naar de ontwikkeling van
gezondheidskunde(GVO) na de 2e
wereldoorlog in Nederland, Engeland
en Duitsland; genereren van mogelijke
verklaringen voor verschillen
duur ± 1,5 jaar
stand van zaken Inlezen, voorbereiden
interviews
verwachte afronding als onderzoeks-
verslag/nota (3e geldstroom)
samenwerking met (...) RUG (ontwik-
keling onderwijskunde)
ondersteuning
Prof. dr.(..) de Vries, prof. dr. L.Boon,
Dr. H. Harbers

drs.P. Poulussen
UFSAL Vrijheidslaan 17 1080
Brussel
Stationstraat 11 1880 Mechtem
BELGIE
tel.privé: 09-32-52 372317
tel. werk: 09-32-2 4279960
verricht het volgende onderzoek:
Problematiek van het milieu (vooral
stedelijk) in de zuiderlijke Nederlanden
1450-1800
duur ± 4 jaar
stand van zaken archiefwerk en pu-

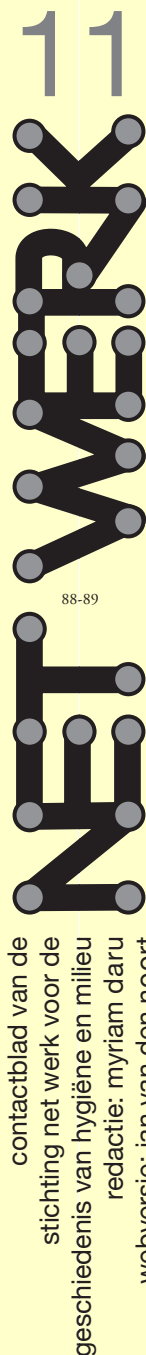
blicatie voorbereiding
verwachte afronding als proefschrift
en artikelen

R. B. M. Rigter
EUR Postbus 1738 3000DR Rotterdam
Eindhovenstraat 10 hs 1097 KS
Amsterdam
tel. privé: 020-937269
tel. werk: 010-4087789
verricht het volgende onderzoek
Historische analyse van de taak, de
positie en het functioneren van de
Gezondheidsraad (1901-1985)
probleemstelling : Ontstaan, taken
en doelstellingen ; adviezen over
milieuhygiëne, ethische vragen en
gezondheideconomische vraagstuk-
ken enderzijds en maatschappelijke
ontwikkelingen
anderzijds; samenspel tussen ge-
zondheidsraad en uitvoerende
macht
duur 3 jaar (1-3-88 tot 1-3-91)
stand van zaken inventarisatie v.
materiaal en voorgeschiedenis afge-
ron
verwachte afronding als dissertatie
ondersteuning: prof. dr. M.J. van
Lieburg; de Gezondheidsraad

Frank Roozekrans
Egelantiersstraat 23 e 1015 PV
Amsterdam
tel. privé: 020-245723
verricht het volgende onderzoek
Hygiënisten in Nederland ca.
1850-1875: hun denkbeelden en

aktiviteiten op de gebieden van de
gezondheidsleer, openbare gezond-
heidsregeling en medische politie,
het verband met het miasma-den-
ken, statistiek, staathuishoudkunde
en cholera en hun invloed op
geneeskunde, armenzorg, woning-
bouw, onderwijs enz.
duur: enkele jaren tot eind zomer
1988
stand van zaken: redaktie van scrip-
tie
verwachte afronding als doctoraal
scriptie andragogie

Drs. Willibrord Rutten
Instituut voor Sociale Geschiedenis
Boschstraat 73 6211 AV Maastricht
privé: Triasstrat 7 6412 DE
Heerlen
tel. privé: 045-727535
tel. werk: 043-250141
verricht het volgende onderzoek
De pokken en hun bestrijding in
Nederland ca 1700-1900
probleemstelling: Effecten van pok-
ken epidemieën op de demografi-
sche ontwikkeling. Verspreiding van
pokkeninenting in de tijd, geogra-
fisch, sociaal
duur: 1982-...
stand van zaken: manuscript 50 %
gereed, analyses rond
verwachte afronding als: proefschrift
samenwerking met: Afd. Agrar.
Gesch. LUW, Cultuurwetensch.
RU Limburg
ondersteuning: Stichting Historisch
Onderzoek

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Drs. Johan Schot
TNO
Jaromirgaarde 408 7329 CR
Apeldoorn
tel. privé: 055-427075
tel. werk: 055-773344
verricht het volgende onderzoek:
Opkomst van meekrap en garancin-
eindustrie.
probleemstelling: Milieuprobleem
is deelprobleem: vooral bij de op-
richting van de garancineindustrie
ontstonden vaak milieuproblemen.
Dit wordt in het bijzonder uitge-
zocht voor de fabriek in Zierikzee
duur: onbepaald
stand van zaken : artikel op komst
in Kroniek van Schouwen Duiven-
land 1988
verwachte afronding als dissertatie
samenwerking met Ernst Homburg

Henri Slijkhuis
Provinciale Waterstaat Overijssel
afd. milieu
Officiersweg 50 8162 ED
Epe
tel. privé: : 038-252512
verricht het volgende onderzoek:
Watervervuiling in Overijssel 1870-
1945. probleemstelling: omvang
vervuiling, betekenis provinciaal
bestuur in de bestrijding
duur: jan. 1987-sept. 88
stand van zaken afrondende fase
verwachte afronding als scriptie

Dr. Henk van Zon
Agronomisch-Historisch Instituut
RUG
Markeweg 8 9307 PC
Steenbergen
tel. privé: 05928-56337
tel. werk: 050-635950
verricht het volgende on-
derzoek
geschiedenis van de RIVM
duur: een jaarstand van zaken
verwachte afronding als: gedenk-
boek
ondersteuning: RIVM

Pneumatische systemen

Brian Foreman, uitvinder van een
pneumatisch afvoersysteem en
directeur van een Engels bedrijf,
heeft belangstelling voor de his-
torische achtergronden van zijn
eigen vinding. Hij heeft al vrij veel
verzameld, in het bijzonder over het
Liernur stelsel, maar is nog steeds
op zoek naar meer. Via zakenrela-
ties en contacten met amateur en
beroepsonderzoekers hoopt hij aan
meer gegevens te komen.
Zijn historisch kennis probeert hij
ook via lezingen en artikelen onder
collega's te brengen. Wie aan hem
informaties wil geven of informaties
van hem wenst kan contact opne-
men met het secretariaat van Net
Werk.

Een utopisch projekt?

Wie wil meedoen aan een projekt voor een Klein verklarend woordenboek van de geschiedenis van hygiëne en milieu in Nederland (of indien mogelijk in de lage landen) ? Ik stel mij daarbij een brochure voor, met een gemiddelde van circa 250 woorden per onderwerp en als het kan, illustraties. Het moet mogelijk zijn onder de lezers van Net Werk voldoende expertise te vinden om aan een algemeen publiek een beeld te geven van er in Nederland in een ver en minder ver verleden is gebeurd met volks- en milieuhygiëne. U hebt het al in een vorig nummer van Net Werk kunnen lezen, er bestaat een Duits model. Voor de onderwerpen kunnen we in twee richtingen werken : voorstellen naar potentiële auteurs toe, en voorstellen van potentiële auteurs

aan de redactie. Om een oud cliché te gebruiken : het is een uitdaging. Het zou voor één man/vrouw misschien te doen zijn om aan een dergelijk projekt te werken, maar het is zo veel interessanter om dit als groep te doen. Vanzelfsprekend heeft iedereen het druk, of hij/zij een baan heeft of niet, maar het moet mogelijk zijn met parate kennis, aangevuld door enig speurwerk, een of meer onderwerpen te behandelen.

Als er enig perspectief is om een dergelijk projekt tot een goed einde te brengen, kunnen we op zoek gaan naar een uitgever en financiering.

Wie wil meedoen ?

Schriftelijke reactie naar Myriam Daru Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven
Telefonisch (lieft 's avonds) v.a. 3e week van augustus.

Voorletters.....	Naam.....
Adres (privé).....	
Adres (werk).....	
Tel. (privé)	Tel. (werk)
Ik verricht*	Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek	
.....	
Probleemstelling	
.....	
Duur	
Huidige stand van zaken	
Verwachte afronding in de vorm van	
Samenwerking met	
Ondersteuning / onder auspiciën van	

11 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

90-91

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

12 NET WERK

92-93

Conferentie Umwelt und Region in der Geschichte

Op 16 en 17 december a.s. zal te Groningen een conferentie plaatsvinden over het thema 'Umwelt und Region. Probleme und Beispiele aus den Niederlanden und Nordwestdeutschland'. Hier volgt een overzicht van sprekers en thema's: Prof. dr. Karl-Ernst Behre (Wilhelmshaven): Plaggenwirtschaft und Verheidung als prägende Faktoren der mittelalterliche Umwelt auf der niedersächsischen Geest

dr. H.A. Heidinga (UvA): Mens en Klimaat rond het jaar 1000
drs. J.F.J. van den Broek (Gemeentearchief Groningen): Veenexploitatie en waterbeheersing ten zuiden van de stad Groningen in de 13e en 14e eeuw

drs. W. Ligtendag (UvA): Vergeving, landverlies en waterbeheersing in de omgeving van Slochteren in de tweede helft van de 18e eeuw

drs. M.A.V. Geerding (prov. Drenthe): Turfexploitatie en waterbeheersing van 1600 tot 1940, voornamelijk in Drenthe

drs. W. Foorthuis (Groningen): Veenbranden en rookoverlast in de 18e en 19e eeuw.

dr. G. Bayerl (Univ. Hamburg): Industrialisierung und Umweltpro-

bleme in Norddeutschland
drs. G. Huiskes (Groningen): Inventarisatie van hinderplichtige bedrijven in Drenthe.
dr. Ingo Mose (Vechta): Umweltprobleme in agrarischen Intensivgebiete in Südholland und Süddoldeburg im Vergleich.
prof. dr. Bodo von Borries (Hamburg): Umweltgeschichte als Lernpotential.

De bijeenkomst wordt gehouden in het Academieggebouw van de Groningse Universiteit (Broerplein, zaal 9). Aanvang vrijdag 14.00 uur, afsluiting zaterdag 14.00 uur. Voorzitter: prof. dr. G. Borger (UvA). Voertaal: Duits.

Meer informatie over deze conferentie: dr. H. van Zon, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, Grote Rozenstraat 31, 9712 TG Groningen. Tel. 050-635949

Literatuur

F.J.C. Burnham
How superstition won and science lost. Popularizing Science and Health in the United States
(New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1987, 369 blz., ISBN 0 8135 1265 4)

Een geschiedenis van wetenschappelijk (Noord-Amerikaans) bijgeloof: dit is wat John C. Burnham in dit soms verbijsterende boek ge-

1
2
poogd heeft te schrijven. Een aantal hoofdstukken hiervan zijn uitermate relevant voor de geschiedenis van hygiëne en milieu. In hoofdstuk 2 “Popularizing of Health” laat hij zien hoe het onderwerp gezondheid zich na het begin van de negentiende eeuw bevrijd heeft uit het medisch ghetto waarin het zich aanvankelijk bevond. Gezondheid werd in eerste instantie een deel van de morele opvoeding van de massa's. In tweede instantie hebben de positivistische wetenschappers en hygiënisten zich meester gemaakt van het onderwerp. Kenmerkend voor de late negentiende eeuw is de wijze waarop massamedia zich op gezondheidsonderwerpen stortten. “Then and later, no area of life was more subject to irresponsible reporting than that of medicine and health.” Aan de andere kant waren in 1900 alle staten verplicht hygiëne en fysiologie in het onderwijsprogramma van hun scholen op te nemen. Een diepgaande analyse van dergelijke tegenstrijdigheden geeft Burnham overigens niet. Belangrijke veranderingen ziet hij gebeuren in de jaren dertig van deze eeuw: wetenschappers en artsen distantiëerden zich van het populariseren van hygiëne en lieten het veld open voor journalisten en onderwijsmensen. Daarnaast kwam de nadruk te liggen op het verspreiden van kennis over producten en de effecten van de medische weten-

schap, terwijl het accent vroeger op het verdiepen van systematische kennis over gezondheid en hygiëne lag. Daarmee kwam het verkrijgen van een gezond uiterlijk op de voorgrond te staan. Vanaf de jaren vijftig, kreeg het begrip ‘fitness’ de nadruk. Wetenschappelijkheid en rationalisme zijn dan vervangen door ‘feiten’ en recepten. In plaats van wetenschappelijkheid, is er een gefragmenteerd samenraapsel van kleine specialistische gebieden gekomen. Burnham heeft het over ‘the retreat of the research elite from the arena of popularizing’, waarmee het terrein open lag voor wetenschappelijke beunhazerij en regelrecht bedrog. De media vinden in zijn ogen weinig genade. Burnham heeft zich uitsluitend gebaseerd op gedrukte bronnen, maar gezien zijn onderwerp valt dit te verdedigen. Hij blijft een verklaring schuldig voor het terugtrekken van de wetenschappelijke elite uit de publieksvoorlichting. Zijn boek is nu één lange klaagzang over de onmacht der wetenschappers tegenover irrationele krachten. Het laatste hoofdstuk heeft een zeer deprimerende titel: ‘The Victory of Superstition’. Hoe nuttig zijn aanzet ook is, hij stopt op een cruciaal punt, en het zou goed zijn als onderzoekers zijn thema zouden opnemen en verder zouden graven waar Burnham zijn poging staakte.

12 NET WERK

94-95

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het Duitse tijdschrift **Journal Geschichte** heeft onlangs een speciaal nummer uitgegeven waarin het thema milieugeschiedenis centraal stond. In het bijzonder waren de volgende bijdragen opgenomen.

H. Clauss, *Erzgebirgische Waldverwüstungen im 16. Jahrhundert* *Journal Geschichte* (1988) 4:24-33.

D. Ebeling, “Holländer” im Schwarzwald-Holzhandel und Waldverwüstung im 18. Jahrhundert *Journal Geschichte* (1988) 4:34-43.

B. Wagner-Hasel, *Entwaldung in der Antike? Der Mythos vom goldenen Zeitalter* *Journal Geschichte* (1988) 4:12-23.

H. Wunder, *Waldverwüstung-Waldvernichtung* *Journal Geschichte* (1988) 4:6-11.

R.J. Evans, **Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years 1830-1910** (Oxford: Clarendon Press, 1987, 676 blz., ISBN 0 19 822864 3)

Peter van Rooden heeft dit boek in het Zaterdag-bijvoegsel van de NRC uitvoerig besproken. Voor diegenen die deze krant niet in de bus krijgen, nog even een kort uittreksel.

De ondertitel van de bespreking was: “Hoe een burgerlijk ethos de

cholera-epidemie van 1892 mogelijk maakte”. Dit geeft al aan dat het om een maatschappelijke en politieke interpretatie van epidemiologische verschijnselen gaat, waarbij de relatie gelegd wordt tussen iets dat er als een noodlottig voorval uitziet - de cholera-epidemie van 1892 -, de stedelijke omgeving waarin deze epidemie kon woeden, en de maatschappij die de omgeving zodanig verwaarloosde dat de epidemie kon gedijen. Een toegevoegde dimensie is die van de wetenschapsgeschiedenis, wederom met de concurrentie tussen Von Pettenkofers theorieën en Kochs ontdekkingen. De omstandigheden waarin de eerste cholera-gevallen voorkwamen konden binnen de denkbeelden van Von Pettenkofer niet tot ongerustheid leiden. Er was immers stabiel, warm en droog weer. Volgens zijn bodemtheorie was er geen aanleiding om epidemische verschijnselen te vermoeden. Maar inmiddels was de besmetting van het water al bij het innamepunt van de waterleiding aanwezig. De rest laat zich raden: verspreiding van de ziekte via de waterleiding. De regering van Hamburg was onvoorbereid, maar ondanks de getoonde bestuurlijke onkunde, bleef de macht van de bestuurders vrijwel onaangestast tot in deze eeuw.

S. M. Gaskell, **Model housing. From the Great Exhibition to the Festival of Britain**

(Oxford: Alexandrine Press, 1986, 180 blz., f 107.45, ISBN 0-7201-1834-4)

De Victoriaanse modelwoningbouw zou als een voorloper kunnen worden beschouwd van wat in recente decennia als experimentele woningbouw bekendheid heeft gekregen.

2. Evenals de recente experimentele projecten, was het niet de bedoeling een ideaalbeeld voor te houden, maar in tegendeel een praktisch voorbeeld te geven. Hierbij kwam het detail van de plattegrond meer naar voren. In vroegere projecten was dat niet uit de verf gekomen, doordat de nadruk in utopische voorstellen op de stedelijke schaal lag.

Aanvankelijk waren modelhuizen geen stedelijk verschijnsel, maar werden zij neergezet door min of meer verlichte grootgrondbezitters. Immers, het creëren van nieuwe gemeenschappen op het platteland - vaak uit het niets - had vaak meer te maken met het willekeurig verplaatsen van onderdanen dan met de wens betere woonomstandigheden te scheppen. De Engelse landbezittende klasse had immers ingrijpende veranderingen in de landbouwstructuren geforceerd, die tot hervdeling van woonruimte dwongen. Mooiere dorpen pasten ook bij mooiere landgoederen, waar ook het parklandschap grondig onder handen was genomen. Aan

het einde van de achttiende eeuw verschenen tal van boeken met standaard-modellen, zowel voor tuinen en tuinornamenten, alsook voor huizen. In de negentiende eeuw, plaatste de explosieve groei van industriële steden de stedelijke bestuurders voor grote problemen. De nadruk van modelwoningen kwam meer te liggen op het stedelijke. Bouwverordeningen en minimumnormen waren aan de orde van de dag, toch leidde de zorg om licht, lucht en ruimte pas in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw tot een werkelijke toename in de activiteiten op het gebied van de modelwoningen. Gemeenschapsbelangen en de belangen van speculatieve huizenbouwers botsten. Zodra de druk om voldoende woonruimte dichtbij fabrieken te scheppen geweken was, interesseerden industriëlen zich nauwelijks nog voor het aanbieden van voldoende woonruimte. Na het midden van de negentiende eeuw werden bijna geen fabrieken meer opgericht op grotere afstand van bestaande agglomeraties. Pas in 1890 lukte het de Engelse overheden, in het bijzonder de lagere overheden, om een voldoende krachtig bestuurlijk en wettelijk instrumentarium te bemachtigen om daadwerkelijk de nodige hervormingen door te voeren. Maar het was de Housing and Town Planning Act van 1919 die het aanzien van het stedelijk landschap in Engeland

12 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

96-97

werkelijk grondig veranderde. De ontwikkelaars van modelhuizen droegen meer bij tot innovatie in de vorm van het alledaagse wonen dan architecten. Door hen werden dergelijke ordinaire ontwerptaken aanvankelijk als statusverlagend ervaren, maar deze houding veranderde langzaamaan aan het einde van de negentiende eeuw. De professie kwam steeds sterker onder druk van nieuwe beroepen te staan. Er trad ook een verschuiving op: betere huizen waren niet alleen huizen met een mooier uiterlijk, maar ook met een betere ruimtelijke indeling en betere voorzieningen. Hygiënistische ideeën kregen toch wel meer voet aan de grond en raakten geïntegreerd in de alledaagse ontwerppraktijk. Het boek laat een aantal van de model woningprojecten zien die tussen 1851 en 1951 zijn ontstaan, zowel op papier als in werkelijkheid. Wanneer Gaskell zich buigt over de invloed van deze modelprojecten op de woningbouw, blijkt de invloed vrij gering te zijn geweest. Het voorbeeld deed niet volgen. "By the 1870s the model houses and initiatives of both idealists and well-intentioned industrialists had amounted to only a small number of planned estates and housing for a few thousand people." En in buurten waar aan het einde van de negentiende eeuw wel volgens modellen werd gewerkt, ontstond een monotone en drukkende ste-

delijke sfeer. De tuinstadbeweging van Ebenezer Howard was een poging om zowel een betere sfeer te scheppen alsook aan de hygiënische voorwaarden voor moderne stedenbouw te voldoen. Maar het was geen oplossing voor de allergrootste massa van arbeiders voor wie leven in de suburbs geen haalbare kaart was. Vergeleken met de eisen die de hygiëne stelde, woog de eis tot arbeidsbesparing na de Eerste Wereldoorlog steeds zwaarder, maar aan de andere kant kwam hygiëne steeds meer in de sfeer van de uitrusting terecht: betere wastafels, betere keukenuitrusting enzovoort. Terwijl zij in stedelijke zin vertaald werd in ruimte, lucht en licht raakte de hygiëne steeds meer vervlochten met andere stedenbouwkundige eisen, in het bijzonder die van het verkeer.

Na het lezen van het boek van Gaskell is het dus niet echt gemakkelijker om de invloed van het hygiënisme op de woningbouw te traceren. Dit is waarschijnlijk minder aan de auteur te wijten dan aan het onderwerp zelf.

L. Giebels, ed.,
Waterbeweging rond Gouda van ca. 1100 tot heden. Geschiedenis van Rijnlands waterstaat tussen IJssel en Gouwe
(Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1988, 95 blz, ISBN 90-72381-01-7)

Deze bundel is uitgegeven ter gelegenheid van de ingebruikneming van het Hanepraagemaal (en kreeg daarom een voorwoord van ir. E.H. baron van Tuyll van Serooskerken, dijkgraaf van Rijnland).

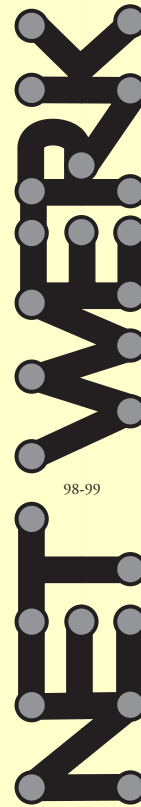
Alhoewel alle bijdragen een steun vormen voor het beter begrijpen van de waterhuishouding in en om Gouda, zijn er toch twee die de kwalificatie van milieugeschiedenis met meer nadruk kunnen dragen: De duikers en volmolens te Gouda en de gevolgen daarvan voor Rijnlands waterstaat, geschreven door J.H.M. Sloof en De waterkwaliteit te Gouda in de afgelopen 150 jaar en de rol van Gouda in de verversing van Rijnlands boezem, van S.P. Klapwijk en C.J. Smit.

(op een na, zijn overigens alle auteurs verbonden aan het Hoogheemraadschap Rijnland) In het eerste verhaal zien wij hoe natuurlijke bewegingen als eb en vloed nog veel invloed konden uitoefenen op het economische leven tot in de negentiende eeuw: in die periode konden de hennepbeukers in de waterradmolen slechts bij vloed malen. In eerdere tijden was het voor de brouwers moeilijk vers water te tappen. In verband met het tappen van water, meldt het artikel de activiteiten van een zekere Adam Barnaerdts aan het begin van de zeventiende eeuw, die enige baat had bij die problemen: hij legde voor

diverse brouwers en moutmakers leidingen aan en zelfs pompen. Hij is dus de eerste die te Gouda - op bescheiden schaal - een waterleiding aanlegde. Het artikel geeft verder een voorbeeld van de wrijvingen die kunnen ontstaan door de veranderingen in de waterhuishouding ten behoeve van de stedelijke nijverheid. Door de bouw van een duiker en een volmolen ondervonden de boeren in de omgeving van Gouda sneller wateroverlast dan vroeger. Een compromis werd bereikt door duiker en volmolen slechts dan in werking te zetten als dit werkelijk nodig was. Dit akkoord heeft ongeveer 200 jaar stand gehouden. Pas met de droogmaking van het Haarlemmermeer, veranderde de waterhuishouding dusdanig dat het eerder bereikte evenwicht geheel verstoord werd en de verschillende belangen opnieuw moesten worden afgewogen.

In het tweede hierboven genoemde artikel kunnen we lezen met welke grote vervuilingproblemen Gouda in de zeventiende eeuw te kampen kreeg toen de natuurlijke lozing op de Hollandse IJssel door aanslibbing steeds moeilijker werd. Voor het verversen van de grachten werd gebruik gemaakt van het zogenaamde schuren, dat neerkomt op het scheppen van voldoende stroomsnelheid van inkomend water. Dit mocht alleen wanneer het IJsselpiel naar laagwater afzakte. Of dit vol-

12

98-99

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

doende was, valt te betwijfelen. De Goudse stadsdokter E.F. Büchner gaf in 1842 een vrij somber beeld van de hygiënische toestand van zijn stad. Büchner gaf tijdens cholera-epidemieën overigens in brochures de raad om water te koken. De in 1883 aangelegde waterleiding maakte tot 1921 gebruik van IJsselwater, waarvan de bacteriologische kwaliteit waarschijnlijk niet al te hoog was. De auteurs wijzen er ook op dat de aanleg van de waterleiding naar alle waarschijnlijkheid tot een grote verontreiniging van het oppervlaktewater in de stad heeft geleid.

Naast de verontreiniging vormde de verzilting een groot probleem. In 1928 werd de conclusie getrokken dat verzilting het gevolg was van lekwater door sluizen en van het uitslagwater van diepe droogmakerijen. De technische oplossingen die gekozen werden (vaker malen) waren waarschijnlijk niet veel meer dan symptoombestrijding en boden geen werkelijke oplossing. Ook na die tijd is gekozen voor krachtigere motoren en intensievere boezemverversing. Het geschil dat in 1937 ontstond tussen Gouda en Rijnland laat één van de vele conflicten zien tussen 'vervuilende' en 'zuiverende' overheden, een type conflict, dat nu minstens even sterk aan de orde is als toen. De relatie tussen Gouda en Rijnland lijkt duurzaam gespannen, getuige het feit dat de afval-

waterzuiveringsinstallatie te Gouda uiteindelijk in opdracht van Rijnland is gebouwd en in 1976 (!!!) in gebruik werd genomen.

W. Schmidt, e.a., ed.,
Von "Abwasser" bis "Wandern". Ein Wegweiser zur Umweltgeschichte (Hamburg: Körber Stiftung, 1986, 224 blz., DM 5.-)

Dit boek was al in een eerder nummer van Net Werk gesignaleerd. Het is ontstaan als achtergrondinformatie bij een in 1986 uitgegeschreven scholieren-prijsvraag voor Duitse geschiedenis met het thema: 'Het milieu heeft een geschiedenis' (Umwelt hat Geschichte). "Mit Umweltgeschichte haben sich bis heute wenig Experten beschäftigt", laat de inleiding ons weten. Toch is het mogelijk geweest hiervoor meer dan dertig medewerkers aan het werk te zetten en is er een boek ontstaan dat, ondanks het publiek waar het zich op richt, niet neerbruigend geschreven is. Het kan met vrucht door iedereen gelezen worden die zich voor de geschiedenis van het milieu interesseert, inclusief milieudeskundigen en historici. Het is ingedeeld in een aantal hoofdstukken: water, schadelijke stoffen, groen, alternatieven. Binnen elk thema zijn er een aantal begrippen alfabetisch gerangschikt en toegelicht. Elk hoofdonderwerp begint met het aanbieden van een aantal mogelijke projecten, waarbij de algemeen toegelichte ontwik-

kelingen lokaal onderzocht kunnen worden. Dan komt er een chronologische tabel, speciaal toegespitst op het thema, gevolgd door de alfabetisch gerangschikte toelichtingen. Het geheel is per hoofdstuk aangevuld met literatuur en een aantal relevante adressen. Het zou te voeren om dit boek in detail door te nemen, maar de verhouding prijs-kwaliteit is zo gunstig dat er slechts één aanbeveling op haar plaats is: aanschaffen!

Het kan besteld worden door het storten van 5 DM op postgiro nr. 723-200, Postgiroamt Hamburg, t.n.v. de Körber Stiftung met de vermelding: Von "Abwasser" bis "Wandern".

Signalement

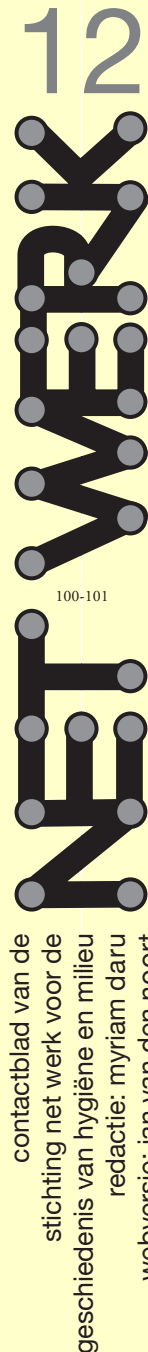
H.G. Slijkhuis,
Watervervuiling in Overijssel 1870-1945. De rol en betekenis van het provinciaal bestuur bij de strijd tegen de watervervuiling (Zwolle: scriptie Noordelijke Hogeschool Leeuwarden, 1988, 100 blz.)

Met deze scriptie rondt Henri Slijkhuis zijn onderzoek, dat al eerder in Net Werk gesignaleerd was, voorlopig af. Het onderzoek wordt voor-gezet voor de na-oorlogse periode. In een volgend nummer van Net Werk komen we meer in detail op deze scriptie terug.

J. Wollschke -Buhlmann,
The fear of the new landscape. Aspects of the perception of landscape in the German bourgeois youth movement between 1900 and 1933. v.a. blz. 486 in H. van Hoogdalem, ed., Looking back to the future = se retourner vers l'avenir. Proceedings of the tenth biennial conference of the International Association for the Study of People and their Physical Surroundings, Delft, The Netherlands, July 5-8, 1988. (Delft: Delftse Universitaire Pers, 1988, 591 blz., ISBN 90-6275-454 -6)

C. Gillekens, J. van den Boogaard en B.P.A. Gales,
Loop naar de pomp, Geschiedenis van de watervoorziening en de waterleiding in Maastricht. (Maastricht: Stichting Historische Reeks Maastricht, 1988, 168 blz., ISBN 90-70356-42-2)

Ben Gales heeft enkele maanden geleden een inleiding voor Net Werk gehouden over zijn onderzoek m.b.t. de Maastrichtse waterleiding. Nu is zijn boek uit. U kunt het boek bemachtigen door f 27,50 te storten op postgiro 1175176 t.n.v. de Stichting Maaslandse Monografieën, Maastricht onder vermelding 'Loop naar de Pomp'.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

drs. J.A.A.M. van der Veeke
Negadeit 7
5233 JH 's Hertogenbosch
heeft het volgende onderzoek ver-richt: technisch-hygiënische voor-zieningen in Arnhem en Nijmegen in de periode 1865-1925
Probleemstelling:
wat waren de motieven voor het verzorgen van dergelijke voorzienin-gen en waren er verschillen in het gemeentelijk be-leid van beide steden
afgerond juli 1987 doctoraal scrip-tie
begeleid door H. van der Meulen
RUG vakgroep ESG

B.P.A. Gales
Eburonenweg 13
6224 HT Maastricht
tel.privé 043-620599
verricht onderzoek voor een tweetal artikelen als vervolg op het boekje over de Maastrichtse waterleiding. Voorts aspecten hygiëne/milieu vanuit verzekeringsperspectieven. Onderwerpen: opsporen waterwin-gebieden; watertoever en -afvoer; winstgevendheid nutsbedrijven duur onbekend, verwachte afron-ding als artikelen

W.P.R.A. Cappers
Van der Heimstraat 68
2582 SB 's Gravenhage
verricht het volgende onderzoek: de houding tegenover de dood ge-zien vanuit de overheidsbemoeiing

met de lijkbezorging in Nederland gedurende de periode 1748-1915
probleemstelling: het bestuderen van de rol van de overheid zelf en de medische stand enerzijds en de geestelijkheid anderzijds bij de tot-standkoming en de uitvoering van het lijkbezorgingsrecht
duur vier jaar
stand van zaken : doctoraal sriptie en enkele artikelen geschreven
verwachte afronding als dissertatie samenwerking met prof. dr. W.T.H.M. Frijhoff en dr. C.A. Tamse
ondersteuning C.H.O. aangevraagd

Hygiënistisch Barcelona

Tot einde 1988 staat Barcelona in het teken van het honderdste verjaardag van de Wereldtentoon-stelling van 1888. Er zijn verschul-lende tentoonstellingen ingericht, en uitzichtspunten gebouwd om de bezoeker te laten fantaseren over hoe het toen geweest moet zijn. De wereldtentoonstelling was mede de aanzet voor een aantal gezondheids-technische ingrepen. In aansluiting op het algemene uitbreidingsplan van Ildefons Cerdà, ondernam de directeur van de gemeentewerken, Pere Garcia Fària een aantal projek-ten. Na een diepgaande inventari-satie van de situatie, tekende Garcia Fària een nieuw stelsel van riolen,

liet op een groot aantal plekken openbare watertappunten installeren, en vervaardigde nieuwe bouwverordeningen met de verplichting sifons op w.c.'s te installeren. In Barcelona zelf wordt het belang van Garcia Fària even hoog geschat als dat van Cerdà, terwijl deze laatste in handboeken over de geschiedenis van de stedenbouw met alle eer strijkt.

Het verleden staat niet stil in Barcelona. Met de Olympische Spelen in zicht, heeft de stad opnieuw de hygiëne als stokpaardje. Overal worden w.c.'s met gemeentelijke subsidie geïnstalleerd, gemeentereiniging en afvalproblematiek zijn aan de orde van de dag.

12 NET WERK

102-103

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

12^{extra}

NET WERK

104-105

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Net Werk op 28 oktober in Bilthoven

Net Werk houdt dit jaar haar herfstbijeenkomst in Bilthoven bij het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne. De lezers van Net Werk zijn op die dag van harte welkom, in het bijzonder nieuwe lezers die de laatste maanden op diverse tijdschrift mededelingen hebben gereageerd.

Programma

10.45-11.00 uur: Ontvangst door Ria Blokdijk (RIVM). Koffie/thee
11.00-11.15 uur: 'Taak en plaats van het RIVM', inleiding door Ria Blokdijk (zie toelichtend artikel)
11.30-11.45 uur: 'Gezond en Wel', diapresentatie
11.45-12.15 uur: 'Actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater', lezing door Arie Havelaar (RIVM, zie toelichtend artikel)

12.30-13.30 uur: Lunch

$\frac{1}{2}$

13.30-15.00 uur: 'Juridische aspecten van de stedelijke zorg voor de milieuhygiëne gedurende de negentiende eeuw', lezing door Lisanne van Dam (zie toelichtend artikel) aansluitend discussie.

15.00-15.30 uur: Huishoudelijke vergadering.

15.30 uur: Afsluiting

Het ochtendprogramma heeft plaats in vergaderzaal T, na de middag wordt het programma voortgezet in de Conferentiekamer.

Het RIVM is te bereiken met bus 57 die tussen de stations Bilthoven en Utrecht pendelt. Uitstappen bij de halte Melkweg/Eerste Brandenburgerweg. De zijingang van het RIVM bevindt zich aan de Eerste Brandenburgerweg 78b. Ten behoeve van automobilisten is een routebeschrijving bijgevoegd. Parkeergelegenheid bij de hoofdingang aan de Antonie van Leeuwenhoeklaan 9. Het telefoonnummer van het RIVM is 030-749111 (Ria Blokdijk).

RIVM

extra

Achter deze initialen gaat de naam schuil van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne te Bilthoven, dat in 1984 werd opgericht. Op vrijdag 28 oktober is Net Werk de gast van het instituut en zal mevrouw M.J. Blokdijk een beeld schetsen van taak en functie van deze jonge loot aan de milieuhygiënische stam. De heer dr. ir. A.H. Havelaar, hoofd van het Laboratorium voor Water- en Levensmiddelenmicrobiologie, zal ingaan op enkele actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater.

De rijksoverheid houdt zich al jaren bezig met milieuhygiëne en ook het RIVM kent een langere geschiedenis dan de oprichtingsdatum doet vermoeden. Het bestaan van het RIVM begon in 1909 toen bij Koninklijk Besluit het Centraal Laboratorium voor de Volksgezondheid werd opgericht, bestemd voor het doen van laboratorium-onderzoek ten behoeve van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid. Dat Staatstoezicht was en is nog steeds het instrument waarmee de rijksoverheid zich kwijt van haar verantwoordelijkheden: de zorg voor een goede volksgezondheid en een schoon milieu.

In latere jaren ontstonden, naast het Centraal Laboratorium, nog rijksinstellingen voor de openbare drinkwatervoorziening, voor de produktie en controle van sera en vaccins en voor het afvalstoffenonderzoek. Op 1 januari 1984 werden de hier aangeduide instellingen bij Koninklijk Besluit verenigd tot één instituut: het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Het RIVM maakt deel uit van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en wordt mede gefinancierd door het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Beide genoemde departementen zijn voor het instituut de belangrijkste opdrachtgevers, maar ook voor andere ministeries worden

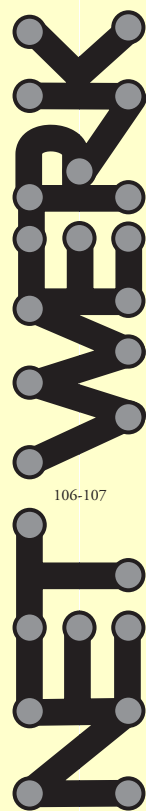
werkzaamheden verricht. In nationaal en internationaal verband werkt het RIVM samen met vele organisaties en instellingen (Wereldgezondheidsorganisatie, OESO, Europese Gemeenschap, universiteiten, TNO, KNMI, Rijkswaterstaat, enz.).

Het instituut heeft drie hoofdsectoren, te weten 'Microbiologie en Immunologie', 'Farmacologie en Toxicologie' en 'Chemie en Fysica' waar in totaal ongeveer 1400 personeelsleden werkzaam zijn. Het RIVM heeft een wetenschappelijke staf van 245 leden.

Onder de hoofdsector Microbiologie en Immunologie ressorteert het laboratorium voor Water- en Levensmiddelenmicrobiologie, waar de heer Havelaar de scepter zwaait. Hij zal op 28 oktober enkele actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater behandelen.

De centrale drinkwatervoorziening heeft een belangrijke bijdrage geleverd bij de bestrijding van infectieziekten als cholera en buiktyfus. Met het vrijwel volledig verdwijnen van deze ziekten uit Nederland in de periode na de laatste wereldoorlog is evenwel de microbiologische problematiek rond drinkwater niet kleiner geworden. Nieuw ontdekte ziekteverwekkers (virussen, parasieten, bacteriën) bleken via drinkwater verspreid te kunnen worden en leidden tot nieuwe inzichten in de

12 extra 2

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3
veiligheid van drinkwater. De meest recente problemen zijn ontstaan uit de kennis dat sommige bacteriën, die zich in drinkwater kunnen vermeerderen, onder bepaalde omstandigheden ziekten bij de mens kunnen veroorzaken. Vooral de bacteriën Legionella en Aeromonas zijn in dit opzicht onderzocht.

Milieurecht, bestond dat dan?

Op vrijdag 28 oktober is Net Werk te gast bij het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne in Bilthoven. Lianne van Dam zal ons op die dag informeren over haar onderzoek betreffende de juridische aspecten van de stedelijke zorg voor de milieuhygiëne gedurende de negentiende eeuw.

'Milieurecht in de negentiende eeuw, bestond dat dan?', is een veel gehoorde reactie van juristen en een typisch gevolg van de dogmatische kijk die zij neigen te hebben op de juridische relevantie van maatschappelijke problemen. Een bespreking van de negentiende-eeuwse rechtspraak en wetgeving op het gebied van het milieu heeft slechts fragmentarisch plaats in het kader van privaatrechtelijke studies over het eigendomsrecht, met name het burendrecht, of naar aanleiding van concrete nationale wetgeving,

bijvoorbeeld de Fabriekswet van 1824 en de Woningwet van 1901. Daardoor raken belangrijke discussies die tussen collega-juristen in de vorige eeuw gevoerd werden, zoals bijvoorbeeld die ten aanzien van de plaats der 'Gezondheidspolitie', in het vergetboek. Pas sinds één decennium lijkt daarin een wending te komen.

De door 'verlichte' medici en natuurkundigen reeds geuite roep om een meer coherent en duurzaam overheidsbeleid inzake milieuhygiëne werd op bestuurlijk niveau geleidelijk beantwoord door de instelling van een Geneeskundig Staatstoezicht. In 1971 kreeg het milieuhygiënisch beleid een zelfstandige plaats toen het departement van Volksgezondheid en Milieuhygiëne werd opgericht. Op rechtstheoretisch vlak en qua rechtspraak bleef de behandeling sectoraal en fragmentarisch.

Thans wordt echter gepleit voor een meer integrale benadering van het milieurecht, als een zelfstandige discipline met eigen waarden en normen niet gescheiden door de grenzen tussen publiek-privaat en strafrecht. Onder toegenomen druk van parlement en publieke opinie wordt een vergaande bemoeienis van het Openbaar Ministerie met de bestuurlijke handhaving van de milieuwetgeving verlangd.

De ontwikkeling naar een meer bestuurlijk georiënteerde houding

van de Officier van Justitie kan worden gezien als een terugkeer naar het systeem zoals dat gehanteerd werd in de vóór-negentiende-eeuwse administratuur. De mengeling van magistraat en ambtenaar die we bijvoorbeeld nog in het schoutsambt aantreffen werd in de negentiende eeuw dogmatisch onderscheiden.

In de voordracht zal met enkele concrete voorbeelden worden aangetoond voor welke dilemma's de negentiende-eeuwse wetgevers en rechters kwamen te staan bij de handhaving van de stedelijke zorg voor de milieuhygiëne. Indirect kan hun beslissing ter zake van deze dilemma's ons een globaal beeld geven

van het belang dat zij stelden in de milieuzorg in verhouding tot andere economische en sociale belangen.

Attentie

Wie een bijdrage wil publiceren in de internationale Environmental History Newsletter dient zijn/haar copy vóór 31 december in te leveren in het Engels, Frans of Duits bij de respectievelijke redactieadressen

Meer informatie hierover bij Myriam Daru, (secretariaat Net Werk) 040-423814 of Henk van Zon 05928-56327

12^{extra}

NET WERK

108-109

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Voorletters.....	Naam.....	
Adres (privé).....		
Adres (werk).....		
Tel. (privé)	Tel. (werk)	
Ik verricht*	Ik begeleid*	Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek		
.....		
Probleemstelling		
.....		
Duur		
Huidige stand van zaken		
Verwachte afronding in de vorm van		
Samenwerking met		
Ondersteuning / onder auspiciën van		
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)		

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven